

У ГЛИБ ВІКІВ

Іван Дзира

●

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВЗАЄМИНИ КІНЦЯ 20-х рр. XVIII ст. НА СТОРІНКАХ “КРАТКОГО ЖУРНАЛА О ПОЕЗДКЕ В МОСКВУ ГЕТМАНА ДАНИИЛА АПОСТОЛА”

“Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” – цінне джерело національної історії 20-х рр. XVIII ст. На жаль, він не часто потрапляв у поле зору дослідників, хоча кожен, хто цікавиться добою гетьманування Данила Апостола, не повинен обминати його своєю увагою.

Працюючи з паперами архіву Чернігівського губернського правління, Д.М.Бантиш-Каменський виявив цю пам'ятку й у примітках до своєї “Історії Малої Росії”, виписав з неї розлогу цитату про обід Петра II у Данила Апостола. В 1853 р. голова Київської археографічної комісії М.Й.Судієнко опублікував цей подорожній журнал в I томі “Материалов для отечественной истории”. Зараз оригінал “Журналу” зберігається в Інституті рукописів НБУ ім.В.І.Вернадського¹.

У лютому 1728 р. з нагоди коронації Петра II до Москви вирушила численна українська делегація на чолі з новообраним гетьманом Данилом Апостолом. До її складу входили полковники, інші заслужені старшини, кандидати на генеральну старшину та представник російського уряду міністр-резидент Федір Наумов.

Першим з українських гетьманів, хто протоптав стежку до Москви, щоб побачити “пресветлые очи государевы”, був Іван Брюховецький. Саме під час його візиту в жовтні 1665 р. укладено угоду, третій пункт якої проголошував: “Каждый новоизбираемый из Запорожскаго войска гетман обязан являться в Москву для получения гетманских клейнод”². На думку Бориса Крупницького, головною метою поїздки Д. Апостола була не сама коронація і не данина традиції, “а потреба уконститування відновленої в особі гетьмана (актом 1 жовтня 1727 р.) автономної української держави. При виборах 1 жовтня не складено було договірних пунктів, як це бувало за раніших гетьманів – за виїмком останнього, Скоропадського. Не було ще й генеральної старшини, а тільки кандидати до неї, існувало чимало й інших важливих справ, які треба було вирішити разом з російською владою”³.

Невідомий автор створив синхронний запис діяльності української делегації, своєрідну “стенограму подій”, що охоплює відрізок часу довжиною 7 місяців - з лютого по 6 вересня 1728 р. Він пунктуально занотував зміст усіх паперів, які вийшли з гетьманської канцелярії або були адресовані на ім'я Д. Апостола під час перебування в Москві української делегації. Така природа пам'ятки дозволяє їй деякою мірою замінити або реконструювати оригінальні документи, які не дійшли до нашого часу.

Хоча багато подій у “Журналі” відтворено екскурсивно, фрагментарно, місцями

поверхово, але під час читання недостатня глибина аналізу й незавершеність образів компенсується відчуттям зустрічі з “живим минулим”, з неповторною атмосферою тієї епохи. “Журнал” містить важливі повідомлення про різноманітні події та виклад змісту десятків універсалів, листів і указів, що дають можливість відтворити особливості дипломатичної діяльності делегації Д. Апостола, яка проходила на фоні наполегливого прагнення української сторони відстояти автономію гетьманської держави перед наступом російського абсолютизму. Ряд деталей і, здавалося б, другорядних “дрібниць” повсякденної канцелярської рутини, про які повідомляє автор, дозволяють дослідити ті чи інші історичні події в усій повноті й багатомірності. З іншого боку, укладач подає кілька цікавих фактів, котрі й досі лишилися не поміченими фахівцями з української історії першої половини XVIII ст.

Перед читачем “Журналу” проходить ціла галерея російських державних діячів тієї епохи, котрі безпосередньо відповідали за формування імперської політики щодо Гетьманщини. Це, наприклад, президент Колегії закордонних справ канцлер Г. І. Головкін, віце-канцлер А. І. Остерман, генерал-адмірал Ф. М. Апраксін та ряд інших членів Верховної таємної ради, з якими неодноразово доводилося зустрічатися Д. Апостолу “для разговору о нуждах малороссійских”⁴. Оскільки у військових справах гетьман був підпорядкований головнокомандуючому Українською армією фельдмаршалу М. М. Голіцину, то він був вимушений погоджувати з ним різні справи. У полі зору автора також перебував імператор Петро II та члени правлячої династії Романових. Наприклад, знаючи щиро прив’язаність царя до своєї сестри Наталії, Апостол уже через три дні після прибуття до Москви мав у неї аудієнцію. Врахувавши чутки про можливість зростання впливу на Петра II його баби, передбачливий гетьман 29 лютого відвідав у Новодівичому монастирі Євдокію Лопухіну. Оскільки з осені 1727 р. особливим авторитетом у неповнолітнього царя стали користуватися Долгорукі, то українські делегати вимушені були залучитися підтримкою кількох представників цієї князівської родини. Певний інтерес становить також інформація про спілкування гетьмана з секретарем Закордонної колегії Курбатовим і діловодом Верховної таємної ради Степановим, які відповідали за технічне оформлення результатів українсько-російських переговорів.

Зрозуміло, що гетьман був надзвичайно зацікавлений у зустрічі з новгородським архієпископом Феофаном Прокоповичем, який прекрасно орієнтувався в тогочасній політичній і придворній кон’юнктурі, а тому зміг дати своєму землякові багато корисних порад. Уперше владика завітав до кам’яниці Меншикова, де зупинилась українська делегація, 22 лютого зранку. 28 числа гетьман був у нього на вечері, котра тривала “мало не до полночи”(С. 13). 2 квітня архієрей увечері відвідав Апостола. Ще одна зустріч відбулася 25 березня на Благовіщення і, нарешті, 30 квітня у князя В. Долгорукого володар булави востаннє побачився з ієрархом “и там имѣли между собою секретній розговор”(С. 52). Загалом тісні контакти з церковними ієрархами – вихідцями з України - гетьман із старшиною підтримували протягом усього свого перебування в Москві.

“Журнал” містить першорядний матеріал і щодо внутрішнього життя Гетьманщини 20-х рр. XVIII ст., зокрема характеристики суспільно-економічних відносин, судочинства, діяльності гетьманської адміністрації, розвитку торгівлі тощо. Досить багато в ньому й звісток, що яскраво малюють нам картини побуту та звичаїв українського й російського народів, зокрема життя столичного міста імперії.

Перейдемо тепер до аналізу тих матеріалів пам’ятки, що висвітлюють політичну позицію офіційного Глухова, його реакцію на втручання імперського уряду в місцеві справи.

На 1727 р. в Україні було розквартировано 9 драгунських полків, які “как провиантом, так и фуражем довольствовались от тамошних жителей, с них же собираются на драгун и харчевые и копеечные деньги”⁵. Розмістивши своїх вояків

на теренах Гетьманщини, імперський уряд, з одного боку, забезпечував себе на майбутнє від несподіваних “измен” і “шатостей”, а з іншого, перекладав тягар економічного утримання цілого корпусу на плечі місцевої адміністрації. За підрахунками І. Джиджори, цей контингент обходився бюджету Гетьманщини значно більше, ніж 147000 карбованцями на рік⁶. У червні 1728 р. Колегія закордонних справ, спираючись на указ 1723 р., вирішила, що за рахунок військового скарбу повинні виплачуватися кошти сербському гусарському полку, “що виносило коло 12000 р. річно грішми і раціями і порціями 1573 р.”⁷, а також чугуївським козакам, калмикам, їх вдовам і сиротам “річно 6684 р. 64 к. грішми і натурою 2149 четвертей жита і стільки ж вівса”⁸. “Справа ся була настільки тяжким ударом для фінансів Гетьманщини, – продовжує Джиджора, – що відтепер удержання російських полків і зв’язаних з тим інших обставин, а головно надужить з боку російських військових властей, стає одним з основних “політичних” питань в зносинах гетьманів з російським правительством; вона затроювала життя гетьманським правительством...”⁹. Такі непередбачувані витрати значно ослаблювали місцевий бюджет і змушували гетьмана вдаватися до непопулярних кроків – встановлювати нові податки, що було дуже некорисно для української влади з огляду на постійне розпалювання російським урядом конфлікту між старшиною і поспільством.

Великою інформативною насиченістю характеризуються ті сторінки “Журналу”, що проливають світло на характер відносин гетьманської адміністрації та російського війська.

У відповідь на грамоту, отриману 8 червня з Колегії закордонних справ, 10.06 гетьман посилає на ім’я царя лист з проханням дозволити не витратити кошти на утримання гусарського полку, чугуївських козаків, калмиків, їх удів і сиріт з місцевого бюджету, “понеже в Скарбѣ войсковом будучіе денги надлежат ко употребленію по давном обыкновенію у нутрѣ Малой Россіи”(С. 66). 2 липня Д. Апостол відправляє приватного листа до Генеральної військової канцелярії та військового суду з особистою подякою управителям, які не виділили 3000 крб. для сербських гусарів і не оформили на вимогу Ф. Наумова ордери про доходи військового скарбу. Але, одержавши чергову грамоту з Колегії закордонних справ, правитель України все ж таки був вимушений розпорядитися своїм універсалом щодо відправки вищезазначеної суми до Києва. Отримавши гроші, віце-губернатор Шток став вимагати ще 5000. Через це гетьман знову просить “дабы Его Императорское Величество указал других пять тысяч рублей на содержание гусарских оффѣцеров и рядовых посылать не повелено было з скарбу войскового но употребить бы оніе на дачу жалованя компанѣйцам и на прочіе необходиміе войсковіе приключающіеся нужди”(С. 114). 30 серпня інший гетьманський лист був надісланий до Генеральної військової канцелярії із заборонаю задовольняти зростаючі апетити російського адміністратора. Д. Апостол також не дозволив керівництву Полтавського полку відводити полкові землі гусарам та будь-яким іншим російським військовим частинам. Іншим універсалом він відмовив полковнику Єсипову, який хотів у Ніжинському полку отримати сіножаті для кошення сіна офіцерським коням і ліс для роблення дьогтю, смоли та інших потреб. У листі до Г. Головкина висловлено прохання повернути млини на річці Остер, які ще за Малоросійської колегії командуючий російськими військами в Україні генерал Вейсбах незаконно відібрав у київського полковника Танського.

8-ий пункт додаткової петиції про повернення Україні старих “прав і вольностей”, яка 18.03 була відправлена в Колегію закордонних справ, передбачав ліквідацію російських залог у тих містах, де їх не було за Б. Хмельницького. Крім того, він містив скарги на комендантів гарнізонів: полтавського Чичеріна, переяславського Яковлева, глухівського Скорнякова-Писарева й ніжинського Толбухіна, “од которих в Малой Россіи обывателям обыды чинятца немаліе”(С. 24). Нарешті про зловживання російських військових свідчить виклад змісту ще одного документа, записаного на сторінках пам’ятки. Йдеться про лист гетьмана

до канцлера Г. Головкина із скаргою на підполковника обер-провіантмейстера Хом'якова, котрий всупереч імператорському указу не заплатив місцевим жителям за взятє у них на потреби російської армії продовольство.

Цілісний масив складають вміщені до “Журналу” документи, що розповідають про спроби глухівських властей поставити на місце знахабнілих російських відставників, які, несправедливо заволодівши козацькими землями в Гадяцькому полку, грубо порушували місцеве законодавство і звичаєве право. В першу чергу дослідників повинен зацікавити конфлікт між гетьманською адміністрацією та братами Єропкініми, який набув для Д. Апостола ознак особистісного характеру. В листі від 18.03 до Г. Головкина й від 10.04 в Колегію закордонних справ гетьман на підставі численних “розисків” і “суплік” скаржить на відставного майора тверського полку Юрія Єропкіна та його брата Олександра, котрі всіляко знущалися зі своїх підданих, кривдили козаків, що мешкали по сусідству. Більше того, Олександр Єропкін грубо вилаяв самого ясновельможного, коли той прислав офіційних осіб для проведення слідства. Тому Д. Апостол просив царя, щоб “малоросійским обывателям за обыди, а ясновельможному за обруганіе и безчестіе показан был высокомонаршій респект, оборона и достойная сатисфакція” (С. 38). Нарешті, усі зловживання Ю. Єропкіна були спеціально зібрані в 14 пункті додаткової гетьманської петиції.

Наступний 15-ий пункт українських пропозицій був “О прикажчиках Ивановских, Ямпольских, Почеповских и протчих которые в Малой России незносніе людям починили обыди отнятям маетностей, мелниц, грунтов и протчего разными способами” (С. 25). В даному випадку йдеться про управителів маєтків князя О. Меншикова, який, захопивши великі володіння в Україні, обернув місцевих козаків на кріпаків і примусив відбувати панщину. Не зустрівши належного розуміння з боку російської сторони, 05.08 гетьман відправляє листа до Колегії закордонних справ із проханням звільнити почепських і ямпільських козаків з-під влади прикажчиків і повернути їм незаконно захоплені землі та майно. Особливо дався взнаки українцям понурницький прикажчик Іван Константинов, який “между протчим и смертное убийство исполнил” (С. 19). Крім листів до канцлера Г. Головкина й віце-канцлера А. Остермана, прохання приборкати цю одіозну особу висловлено також дванадцятим пунктом у додатковому загальнонаціональному меморандумі. Тут же йде мова і про витівки племінника відомого дипломата Сави Рагужинського Гаврила. Використовуючи всі можливі шляхи для допомоги покривдженим землякам, володар булави виходить на царівну Єлизавету Петрівну з проханням провести справедливе розслідування вчинків Константинова.

Знаючи, яким тягарем лягали на плечі мешканців Гетьманщини реквізиції волів, коней, возів і продовольства для потреб російської армії, українська делегація сформулювала дане питання 4-им пунктом своєї додаткової петиції.

Участь у тривалій і виснажливій Північній війні, бойових діях проти Туреччини та Ірану знекровила козацьке військо. Багато людей загинуло від ворожої зброї або померло від різноманітних хвороб у незвичних кліматичних умовах. Незважаючи на це, козаки не тільки не дістали ніякої винагороди, але й зазнавали знущань і образ з боку російських вояків. Тому 7-ий пункт додаткового меморандуму вимагав, щоб козаків “великоросійськіе началники в походах на свои привати не употребляли, також коней от них не брано б, и провиант...когда...запасу не станет давано б рядовым против салдат, а старшинам против офнцеров” (С. 24).

16.04 був виданий гетьманський універсал з наказом управителям Генеральної військової канцелярії та військового суду “на почти драгунскіе для стойки козаков не давать бы, для того что и без того козаки доволно трудов и службы имеют” (С. 45). Офіційне прохання Апостола, “дабы козаков на драгунские почты не требовано” (С. 45), висловлено того ж дня і в листі до фельдмаршала М. М. Голіцина.

Після переходу І. Мазепи на бік шведів царський уряд конфіскував усі маєтки

його прихильників. Так утворився чималий земельний фонд, з якого Петро I робив щедрі “пожалування” росіянам та іншим чужинцям, зокрема сербам і волохам. У роки правління І. Скоропадського царські сановники наполегливо домагалися від гетьмана земельних надань. Особливо зросли апетити представників російської адміністрації за часів Малоросійської колегії.

Ці зміни традиційних аграрних відносин були негативно сприйняті всім українським суспільством. Для церкви, шляхти й козацької старшини з’явився новий серйозний конкурент. По-друге, російські власники, що звикли до жорстокого поводження з кріпаками на батьківщині, перенесли його і на своїх українських підданих. Нарешті, велику загрозу для соціальних взаємин Гетьманщини становила поява тут російських кріпаків, яких приводили з собою їхні господарі. Місцеві посполиті, хоч і були зобов’язані виконувати певні повинності перед своїми державцями, проте залишалися особисто вільними людьми, зберігаючи за собою право переходу, “як в Малороссіи в том есть волность”¹⁰. “На вироблення відношення старшини XVIII ст. до свого селянства, – зазначала О. Грушевська, – мала великий вплив присутність на Гетьманщині кріпаків з інших сусідніх місцевостей, де спеціальні риси холопства впливали на стан двораків, а двораки зливалися з загалом селянства. Щодо таких завезених кріпаків поміщики могли собі дозволити більше, ніж до корінного українського селянства Гетьманщини, а потім таке відношення поширювалося поволі і на місцеве українське селянство”¹¹, оскільки поганій приклад починала наслідувати козацька старшина.

Скориставшись прийнятою з ініціативи О. Меншикова 12 травня 1727 р. заборонаю Верховної таємної ради купувати великоросам землі на теренах Гетьманщини, Д. Апостол вирішив вивести чужорідні елементи з українського суспільства. Перегляд “Короткого журналу” дає можливість виявити цікаві факти діяльності нашого уряду з цього питання. Так, 11.04 була надіслана скарга до Г. Головкина на путивльських і слобідських поміщиків, які у мешканців Ніжинського й Гадяцького полків “немало...власних их земель и других угодій чрез границу самоволне поотнимали и там хуторѣ построили и слободи свои поосажовали...” (С. 41). Гетьман просив керівництво Колегії закордонних справ знайти карти з кордонами й передати його посланцям. Також він повідомляв адресата, що в Генеральній військовій канцелярії не було виявлено документів по делімітації кордону між Річчю Посполитою й Московським царством, укладених комісією на чолі з Адамом Киселем після підписання Полянівського миру в 1634 р. Українська сторона не змогла відшукати й карту, складену стольником Григорієм Косаговым. 29 травня гетьман надіслав листа севському воєводі Синявіну “з требованієм о приїсланню и о видачѣ з книг сѣвских Косоговой опѣсѣ граничной, которая чинена между путивльским уездом с малороссианами...” (С. 60). Нарешті 1 серпня з Москви було відправлено гетьманський лист до Генеральної військової канцелярії з вимогою негайно прислати “доношеніє” про всі відомі випадки купівлі московитами українських земель.

З іншого боку, Апостол докладав чимало зусиль, щоб повернути в Україну всіх земляків, які з різних причин опинилися на теренах Московії. У той час на Півночі перебувало чимало заробітчан, боржників і селян, яких після заборони росіянам користуватися маєтками на Лівобережжі було незаконно вивезено до Росії. Багатьох з них “великороссійские разних чинов персони...позаневолити себѣ на службы свои, а инних позаписовали и в подушній оклад и держат у себе...неодпускно” (С. 40). Тому Д. Апостол просить Г. Головкина клопотатися про одержання царського указу, що дозволив би українцям безперешкодно повернутися на Батьківщину. Дане прохання “о задержанних Малороссиійской Породи людях” повторено і в листі до Колегії закордонних справ від 21 червня. Лист супроводжували чолобитні від кількох затриманих.

Знаючи зовнішню політику царизму й тогочасне міжнародне становище, читаєч почерпне з “Журналу” ряд цікавих і цінних подробиць щодо спроб запорозьких козаків добитися російського підданства й участі гетьманського уряду в переговорному процесі.

У 9-ому параграфі додатку до статейних пунктів сформульовано прохання оголосити запорожцям амністію й дозволити їм повернутися на місце старої січі. Незважаючи на негативну реакцію імперських кіл, 24 травня січовики заарештували свого отамана Костя Гордієнка, а 27-го залишили територію Кримського ханства й перейшли на Чортомлик. Коли звістка про ці події досягла Москви, 5 червня було скликано спеціальне засідання Верховної таємної ради, на якому було прийняте відповідне рішення. Наслідком рішення стала “высочайшая” грамота від 11.06.1728 на ім'я генерал-фельдмаршала М. Голіцина з наказом “запорожцев многолюдством и с ружьем огнюдь не принимать, в границы Россіи ни под каким видом не впускать, никакой протекції и защищенія нигдѣ им не давать и от границ оружіем отбивать”¹². Наступного дня гетьман послав в Україну кур'єра Уласа Греченка “з секретною експедицією взглядом запорожцов” (С. 69).

Під 23 червня автор щоденника занотував про приїзд із Глухова значкового товариша Стефана Косовича з листами від січовиків, котрі було негайно відправлено до Колегії закордонних справ. 24.06 гетьман надсилає до цієї ж установи грамоту стосовно поляка Хмельовського та п'яти запорожців, що прибули до Глухова з листами від кошового Івана Гусака. Д. Апостол просив задовольнити прохання низових козаків після прийняття присяги на вірність імператору поселитись у своїх родичів в Україні. Довідавшись, що 20 червня Іван Гусак спорядив нову делегацію у складі двох бунчукових товаришів і 30 козаків з кожного куреня до гетьмана, Верховна таємна рада наказала останньому негайно відправити прибулих з Глухова за кордон. Тому під 1 липня на сторінках “Журналу” зустрічаємо повідомлення про універсал до Генеральної військової канцелярії та військового суду, в якому гетьман просить терміново доповісти про виконання імператорського указу. Свідченням постійної зацікавленості Апостола запорозькими справами є й записи канцеляриста під 10 і 25 липня. Там йдеться про гетьманський лист до А. Остермана з додатком копій із “сказки” полтавських обивателів “о кримском и сѣчовом поведеніах, из листа Ханского к Кошовому писаного” (С. 81 – 82), і послання до Г. Головкина з долученою цидулою від полкового миргородського судді до миргородського полковника Павла Апостола про ситуацію на Чортомлиці.

Жорсткі розпорядження царського уряду змусили низових козаків задуматись про повернення до Кримського ханства. Відчувши небезпеку для власного життя, Іван Гусак таємно втік до Києва. Пізніше його разом із шістьма супутниками залишили в Глухові на утриманні місцевої влади до особливого указу з Москви. 31.08 гетьман видав указ до Генеральної військової канцелярії та військового суду про забезпечення перебіжчиків кормовими грішми.

Значна група матеріалів, що входять до “Журналу”, відображає взаємини гетьмана з полковниками-чужинцями. Скориставшись проханням козаків Стародубщини бачити на полковому уряді росіянина, Петро I запровадив практику призначати старшину безпосередньо царським указом. Така політика призвела, з одного боку, до обмеження влади гетьмана, а з іншого – до порушення традиційних демократичних норм виборчого права. Призначені урядом старшини-росіяни та інші чужинці, головню серби й волохи, “держали себе зовсім незалежно від гетьмана, ігнорували місцеву українську владу, й ніхто не смів на них поскаржитися; скарги самому гетьманові залишалися без наслідків, бо й гетьманові було не під силу боротися з чужинцями, які хвалилися, що вони поставлені царем і тільки йому одному й підлягають”¹³. Ці інородні елементи не мали тісного зв'язку з корінними мешканцями й не були впевнені у своєму становищі. Через це всі сили й енергію вони спрямовували на особисте збагачення, жорстоко визискуючи підлеглих козаків і селян. По-друге, отримавши владу з ласки царя, вони намагалися всіляко вислужуватись перед російським урядом, на кожному кроці демонстрували свою лояльність до Петербурга. Розуміючи, що діяльність полковників-чужинців веде до дискредитації старшинської верстви в очах суспільства і стоїть на перешкоді національним інтересам Гетьманщини, Д. Апостол повів із цим шумовинням завзяту боротьбу.

09.03 була відправлена в Колегію закордонних справ грамота з переліком зловживань стародубського полковника Іллі Пашкова із проханням царського заступництва. 6 квітня гетьман надіслав лист до Г. Головкина з додатком чолобитної від старшини “и от всѣх полчан” та кілька “других партикулярних суплѣк на тогож Пашкова” (С. 31). 08.04 “вѣденіе” з проською відставки Пашкова разом із суплікою від стародубських полчан було вручено резиденту Наумову. 2 травня Д. Апостол повідомив указом стародубських управляючих, щоб вони повернули “в прежнее владѣніе и уживане” (С. 52) землю, на яку претендував ставленик Петра I, її законному господарю Ширяю. Дана справа стала досить неприємною для імперського уряду, оскільки відставки вимагали мешканці Стародубщини, які першими з власної ініціативи отримали полковника росіянина. Тому в 1728 р. Пашкова було звільнено з посади, а 11 січня 1729 р. Верховна таємна рада розпорядилася розпочати над ним слідство.

Одночасно гетьман вирішив приборкати й гадяцького полковника Гаврила Милорадовича, серба за національністю. 13.03 до Колегії закордонних справ було відправлено грамоту з переліком усіх зловживань цього сатрапа полкового масштабу. В листі Апостола до Головкина від 11.04.1727 було наведено скаргу гадяцької старшини на свого безпосереднього начальника, котрий “заехавши в полковіе маестности жадного полкового дѣла не правит, но свои домовіе прихоти и новое свое господарство разширяючи козакам и посполитим безмѣрне и необичайне барзѣй накиданем горѣлок во тридцяти и по сороку рублей куфу чинит здирство и налоги; також мимо волю и указ ясневелможного, з доходов войскових денги и хлѣб на свой дом самоволно позабѣрал и берет” (С. 39). Зваживши на громадську думку, Колегія закордонних справ наказала Апостолу й Наумову після повернення до Глухова розпочати слідство над Милорадовичем і переяславським полковником Василем Танським. Під 18 липня укладач “Журналу” занотував повідомлення, що Колегія вирішила проводити розслідування в Москві. В 1729 р. Милорадовича також було позбавлено полковництва.

Не такою успішною виявилася спроба гетьмана зняти ніжинського полковника Івана Хрущова, “которій не толко во правленя в полку добрих порядков дать не способен, но скоро прибыл в полк затеял збирать нѣякієсь стацийніє побори з людей, и во всѣх сотнях прибудніе конѣ, чого перед тим не вожовалось” (С. 17). У даному випадку Колегія закордонних справ не задовольнила прохання правителя України. Довідавшись від воронізького сотника Івана Холодовича, що ніжинський полковник наказав віддати з воронізької ратуші 214 четвериків житньої муки солдатам, гетьман негайно відправив указ. У цьому документі Апостол категорично забороняє розбазарювати запаси провіанту й попереджає, що Хрущов понесе відповідальність за своє самоуправство.

Отже, у всіх заходах, спрямованих проти полковників-чужинців, “червоною ниткою позначається змагання Апостола скріпити скільки мога авторитет і власть гетьмана супроти старшини, і цю ідею намагається він переводити на практиці, в чім не можна не бачити особливого впливу російських порядків, в яких йому мусив імпонувати безоглядний послух”¹⁴. З іншого боку, володар булави давав зрозуміти суспільству, що джерелом соціальної несправедливості є не вибрана вільними голосами місцева старшина, а в першу чергу чужинці, для боротьби з якими гетьманській адміністрації необхідна активна підтримка всіх верств української людності.

У серпневих записах укладач “Журналу” значну увагу надає зображенню конфлікту Апостола з царським резидентом таємним радником Федором Наумовим. Згідно з таємною інструкцією міністр-резидент і гетьман повинні були спільно вирішувати важливіші справи, підбирати на вакантні посади кандидатури старшини, розглядати судові апеляції тощо. Однак головним завданням імперського чиновника був пильний нагляд за діяльністю Апостола й регулярні доноси до Петербурга. Через це, як справедливо зазначає Б. Крупницький, рано чи пізно “між гетьманом і міністром мусила виникнути боротьба за компетенції”¹⁵.

Ще весною 1728 р. Наумов хотів заборонити козацьке шинкування. У відповідь Апостол посилається на указ Петра I від 28.03.1721, в якому цар дозволяв козакам курити горілку за умови сплати покухонного податку. Однак своєї кульмінації протистояння досягло у серпні 1728 р. Адже саме влітку користюлюбний резидент за хабарі став підтримувати родину Марковичів, що перебувала в опалі у гетьмана. У другій половині липня Апостол надіслав до Верховної таємної ради скаргу із звинуваченням Наумова у “взятках, подписках и...других обыдах” (С. 112). 22.08 таємний радник В. Степанов повернув документ адресанту з проханням навести детальні докази. Зі свого боку, Наумов відправив до Глухова особистого секретаря Івана Артельного, який разом з бригадиром Арсеньєвим повинен був знайти компромат на український уряд. Довідавшись про це, 29.08 гетьман листовно просив президента Колегії закордонних справ захистити себе від інтригана Артельного, котрий ще за Малоросійської колегії дався взнаки козакам. Наступного дня лист подібного змісту було відправлено й А. Остерману. Тоді ж кур’єр повіз гетьманський указ до Генеральної військової канцелярії, щоб службовці не боялися погроз Арсеньєва й перешкоджали його втручанням у діяльність місцевої адміністрації. У листі до ГВК від 01.09 управителям пропонувалось пильно стежити за Артельним і про все доповідати ясновельможному. Нарешті указом Генеральної військової канцелярії від 01.09 Апостол вирішив відібрати у Наумова село Серединну Буду, а в Арсеньєва – Вихторів. Розпорядження мотивувалось тим, що вихторівські селяни “не толко” Арсеньєву “всякою отдают послушество (за гетьманським рішенням вони мали постачати своєму державцю лише сіно і дрова. – **І.Д.**), але зверх того необыкліе з людскою тяжестю он Брегадир взимаєт з оних побори и другіе немаліе чинит им обиди” (С. 120 – 121). Відчувши, що справа вирішується не на його користь, Наумов швидко розпродав решту своїх українських маєтків.

І хоч 4 вересня 1728 р. Верховна таємна рада відкликала Наумова, це була все-таки часткова перемога української сторони, оскільки сам інститут резидентства не було скасовано.

Значний інтерес для дослідників становить і вміщена в “Журналі” інформація про спроби Апостола повернути документи, які були вилучені під час арешту наказного гетьмана Павла Полуботка і старшини. Ця вимога сформульована окремим шостим пунктом додаткових статей. Бажання гетьмана ознайомитися з цими паперами виглядає досить природним. Адже за активну участь у складанні Коломацьких чолобитних він особисто проходив у справі Полуботка й був ув’язнений у Петропавлівській фортеці. Не дочекавшись ніякої відповіді, 14 серпня гетьман знову попросив Головкина повернути всі конфісковані матеріали до Генеральної військової канцелярії.

Слід особливо відзначити рядки пам’ятки, що свідчать, як Апостол клопотався про повну реабілітацію репресованих автономістів. Наприклад, у листі до Головкина від 09.03 1728 р. гетьман домагається повернення Андрію та Якову Полуботкам конфіскованих у них Малоросійською колегією сіл Орлівки й Казилівки.

Досить важливі джерельні матеріали містяться в “Журналі” й щодо підтримки гетьманською адміністрацією національної торгівлі. Як зазначає Д. Дорошенко, заходи Д. Апостола в цій сфері зводилися до двох головних напрямів: “перше, він клопочеться перед російським урядом про зміну економічної політики щодо України; друге, він сам своєю владою старається взяти українську торгівлю під опіку, щоб нейтралізувати ту шкоду, яку терпіла українська торгівля від...розпорядків російського уряду...”¹⁶.

Зміна Петром I традиційних торговельних шляхів і ринків збуту з Вроцлава, Данціга й Кенігсберга на Ригу, Санкт-Петербург і Архангельськ разом із заборонаю ввозити й вивозити багато товарів мали надзвичайно шкідливі наслідки не лише для українського купецтва, а й для його партнерів. Наприклад, “Для Австрії втрата такого цінного експортера сирих продуктів і такого ж ринку збуту для австрійських мануфактурних виробів (шлезьких, стирійських і т. д.), який становила з себе

Україна, була незвичайно важна. Українська торгівля творила занадто велику позицію в австрійським торговельнім балянсі, щоб Австрія могла з легким серцем і без боротьби з тим погодитися¹⁷. В липні 1722 р. цісарський посол граф Кінські заявив у Петербурзі, що хід переговорів про політичний союз буде залежати в першу чергу від відновлення торгівлі з Україною. Завдяки цьому тиску сенат пішов на деякі поступки, дозволивши вивіз з Гетьманщини рогатої худоби, воску, сала, щетини та клею. Не задовольнившись цим, Відень продовжив інтервенцію. 6 липня 1728 р. Д. Апостола відвідав новий посол, “которій з Его Ясневелможностью имѣл доволную конференцію взглядом комерцій” (С. 80). Причому граф прибув до Москви не з порожніми руками. Ще 19.04.1727 р. він разом з польським підскарбієм Пшебендовським склав спеціальний трактат про полегшення українського транзиту через Річ Посполиту до Австрійської імперії. 11 липня гетьман наніс Вратіславу візит у відповідь.

Не рахуючись з потребами місцевої торгівлі, російський уряд заборонив єврейським купцям торгувати на території Гетьманщини. Єдиним містом, де вони могли спродувати свій крам (та й то лише оптом), був Київ. Це призвело до зростання цін на імпортні товари й до зниження їх на експортні. 1728 року лубенські старшини від імені всього полку прохали Д. Апостола скасувати існуюче обмеження, через яке “кіевским купеческим людем одним прибель а протчим малороссійским, не толко купеческим, но и всѣм обще обывателем, не малая убель причинила ся”¹⁸. Тому 2 квітня гетьман подав грамоту до Колегії закордонних справ з проханням дозволити єврейським купцям торгувати на ярмарках населених пунктів Лівобережжя за умови, якщо вони не будуть вивозити золота, срібла та інших заборонених товарів.

Перед самим від'їздом на Батьківщину української делегації 4 вересня “Писана обширная грамота до Его Императорского Величества в Коллегию Иностранних дѣл о Купечествѣ” (С. 123). В кінці відісланого 18 березня в Колегію закордонних справ меморандуму гетьман поставив питання про передачу індукти на відкуп особам української національності, а не чужинцям, як це досі в більшості випадків практикував петербурзький уряд.

У 5-ому пункті додаткового статейного списку порушено питання щодо овець, яких за урядовим указом розводили на Лівобережжі для виробництва високоякісної вовни. Адже відведення для тварин широких пасовищ збільшувало дефіцит земельних ресурсів. Крім того, у наглядачів і пастухів постійно виникали конфлікти з місцевим населенням. Не дочекавшись позитивної відповіді, 20 серпня Апостол знову нагадує про овець у листі, адресованому Колегії закордонних справ.

Матеріали “Журналу” свідчать про те, що гетьман виявляв невдоволення втручаннями північних сусідів в українське культурне життя. В 20-их рр. XVIII ст. членів правлячої династії та багатьох вельмож охопила справжня манія на створення власних капел, найкращий матеріал для яких можна було знайти на наших землях. Містами й селами Гетьманщини нишпорили десятки емісарів, котрі розшукували талановитих юнаків і всілякими правдами та неправдами вивозили їх на північ. Зрозуміло, що доля багатьох хлопців склалася на чужині нещасливо. Про розуміння гетьманом їх становища можна довідатися з відповіді на лист царівни Катерини Іванівни, яка просила розшукати й повернути двох “пѣвчих”, котрі втекли додому в Україну.

На перший погляд, у читача “Журналу” складається враження, що відносини гетьмана з українським духовенством були далеко не безмарними. Так, у 2-ому з додаткових пунктів викладено прохання заборонити монастирям і взагалі духовним особам купувати, отримувати в дар і т. д. земельні маєтності. Володар булави допускає можливість лише грошових пожертвувань на церкву. Верховна таємна рада підтримала цю пропозицію в Рішительних пунктах. На думку Б. Крупницького, “надзвичайне збільшення маєткового стану духовенства турбувало старшину з конкурентських мотивів. Та й для держави було це не вигідним з огляду на ті пільги, якими завжди користувалися монастирі і церкви

щодо своїх нерухомотей. Отже, Д. Апостол міг тут виступати не стільки як репрезентант старшини, стільки як гетьман, що мав на оці державні інтереси”¹⁹. Погані взаємини склалися у володаря булави і з київським архієпископом Варлаамом Вонатовичем. 12 травня 1726 р. Петро Апостол передав віце-президенту синоду Феофану Прокоповичу пояснювальну записку щодо доносу Варлаама Вонатовича на свого батька Данила²⁰. Але коли справа торкалася загальнонаціональних інтересів, то тут гетьман завжди йшов назустріч духовенству. Свідченням цього є перший пункт додаткових статей з вимогою відновлення Київської митрополії, скасованої Петром I у 1722 р.

Заслугує пильної уваги історика також розповідь козацького канцеляриста про сам хід переговорного процесу, що містить цікаві подробиці й деталі, характерні для тактики тогочасної царської та гетьманської дипломатії. Як у своїх заявах, так і в дипломатичному побуті Д. Апостол дотримувався тактики “дрібних кроків”, що полягала в постійному засипанні урядових інституцій численними скаргами, пропозиціями, клопотаннями тощо. Така лінія поведінки вимагала від її провідника великого терпіння, наполегливості, гнучкості, доброго знання психології опонентів. Коли ж вдавалося отримати дозвіл на будь-який запит, тоді гетьман негайно досягав практичного втілення свого задуму в життя. З іншого боку, він не зразу йшов на поступки імперським колам, намагаючись використати будь-яку можливість для зволікання, затягував час, щоб зміцнити своє становище. Наприклад, 27.07 володар булави відмовився підписати ряд пунктів урядової резолюції, що істотно обмежувала українську автономію. Відповідаючи Головкіну, він пояснював свій вчинок тим, що це “не приватній Его Ясневелможности интерес, леч до общой Малороссійского народа старается ползи, и дабы благоволил Его Графское Сіателство з Ясневелможним Полковникам и другим, кому надлежит к вислушаню помянутой резолюції бытъ присутними...” (С. 92 – 93).

Висвітлюється на сторінках журналу й досить важливе питання дипломатичного етикету. Автор підкреслює, що російська сторона певною мірою виконувала прийняті в міжнародному спілкуванні загальновизнані правила й умовності стосовно української делегації. Під час проїзду через Севськ, Карачев, Болхов і Белев до гетьмана “приходили кланятись” воєводи “и протчие управительѣ тамошніе” (С. 3). Коли ж українці прибули в столицю, то “для чести его велможности поставлен караул пядесят человек солдат московского полку з порутчиком, и когда ясневелможный приехал пред крилце, отдали его велможности надлежащую честь поднятем оружия на караул” (С. 7). Повага до політико-правового статусу Гетьманщини, що перебувала у васальних взаєминах з царем, та до особи її правителя була виявлена й під час коронації Петра II. В Успенському соборі Д. Апостол стояв з правого боку від входу на спеціально облаштованому почесному місці поруч з грузинським царевичем. На той час Грузія, як відомо, була незалежною державою. Протекторат Росії над Східно-Грузинським царством встановлено в 1783 р., а західну Грузію приєднано до імперії лише в 1810 р.

Записи автора “Журналу” були відображенням кола тих актуальних завдань, що на той час турбували гетьманський уряд. Серед усієї маси джерел, які використовують дослідники цієї доби, діаріуш повно й різнобічно відтворює широту діяльності української делегації, знайомить нас з життям і побутом її членів. Укладач пам’ятки виконав велику й дуже корисну роботу, записавши зміст різноманітних документів як офіційних, так і приватного характеру з історії українсько-російських взаємин. Хоч під тиском ряду об’єктивних і суб’єктивних чинників російський уряд і був вимушений у 1727 р. ліквідувати найрадикальніші інкорпораційні нововведення Петра I, однак порівняно з часами І. Мазепи автономія України була суттєво обмежена. Інформація з “Журналу” свідчить, що, використовуючи сприятливий момент, гетьман і старшина намагалися впорядкувати внутрішнє життя Гетьманщини й одночасно продовжували докладати зусиль, щоб розширити її автономію. Як стверджує Б. Крупницький, “Можливо, ніщо так не характеризувало гетьманування Данила Апостола, як

запопадлива боротьба, яку він повів з російськими елементами на Україні”²¹. Козацькому канцеляристу вдалося створити багатогранний і цікавий портрет гетьмана, який “з повним розумінням справи, збагаченим недавнім гірким досвідом, намагається оборонити перед замахами автономне становище України в цілій тодішній повноті від “пунктів” Богдана Хмельницького аж до “малоросійського нарѣчія” і “малоросійського стиля” включно”²². Отже, “Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола” є цінним джерелом з історії Лівобережної України 20-х рр. XVIII ст., а зібрані в ньому матеріали заслуговують на широке використання в наукових студіях.

Джерела та література:

1. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728. – VIII, 162/80 // Институт рукописів НБУ ім. В. І. Вернадського. – 64 арк.
2. Цит. за: Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России. – К.: Час, 1993. – С.258.
3. Крупницький Б. Гетьман Данило Апостол і його доба. – Авгсбург, 1948. – С.61.
4. Краткий журнал о поездке в Москву гетмана Даниила Апостола. 3 февр. – 6 сент. 1728 / / Судиенко М. И. Метериалы для отечественной истории. – К., 1853. – Т. I.- С. 14. Далі, посилаючись на це видання, в тексті в дужках вказуватимемо номер сторінки.
5. Протоколы, журналы и указы Верховного Тайного Совета, 1726 – 1730 гг. // Сборник Императорского русского исторического общества. – СПб., 1889. – Т. 69. – С. 12.
6. Див.: Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку – К., 1930. - С. 4.
7. Там само.
8. Там само.
- 9 Там само.
10. Статьи гетмана Данилы Апостола // Маркевич Н. История Малороссии. – М., 1842.- Т. 3.- С. 373.
11. Грушевська О. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історико-географічний збірник. – К., 1928. – Т. 2. – С. 147.
12. Цит. за: Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків. – К., 1991. – Т. 3. – С. 407.
13. Дорошенко Д. І. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 393.
14. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.
15. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 71.
16. Дорошенко Д. І. Цит. праця. – С. 413.
17. Джиджора І. Економічна політика російського правительства супроти України в 1710 – 1730 рр. // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 57.
18. Лохвицкий исторический сборник. Издание лохвицкого уездного земства. – К., 1906. – С. 298 – 299, нотатка 2.
19. Крупницький Б. Цит. праця. – С. 159.
20. Дневник Петра Даниловича Апостола (май 1725 г. – май 1727 г.) // Киевская старина. – 1895. - №7. – С. 142.
21. Крупницький Б. Цит. праця.- С. 182.
22. Джиджора І. Матеріяли Московського “Архива Министерства Юстиции” до історії гетьманщини // Джиджора І. Україна в першій половині XVIII віку. – К., 1930. – С. 131.

Петро Пуриг

●

ПРО УКРАЇНСЬКУ ШЛЯХТУ В XVII СТОЛІТТІ

Надзвичайно важливою подією як у вітчизняній, так і світовій історії була Визвольна війна середини XVII ст. [1], під час якої на боротьбу за козацькі «вольності» піднялися представники різних народностей та верств народу України [2]. Серед них помітне місце належало українській шляхті, існування якої в різні періоди вітчизняного історичного процесу засвідчують джерела.

Однак трапилось так, що багато вчених не помітили цього унікального явища, феномену, поставили під сумнів навіть саме поняття «українська шляхта». Так, наприклад, на думку польського дослідника Яна Станіслава Бистрона, «шляхтич

був завжди поляком» [3]. Французький вчений Даніель Бовуа в книзі «Шляхтич, кріпак і ревізор» хоч і зазначає, що на початку XVII ст. багато землевласників визнали українське походження [4], але поряд із тим нічого не говорить про українську шляхту. У праці «Битва за землю в Україні 1863-1914» він не заперечує існування останньої [5], проте обмежується при цьому лише періодом до Хмельниччини. Погоджуються з цим вітчизняні історики Я. Дашкевич [6], О. Карліна [7], Д. Сосновська [8], А. Портнов [9]. Факт існування української шляхти до Хмельниччини значною мірою підтверджує відома дослідниця Н. Яковенко [10].

Складніше виглядає проблема української шляхти після Визвольної війни. Незважаючи на те, що думку про її відсутність у цей час заперечили ще В.Б. Антонович [11] і М.С. Грушевський [12], ця соціальна верства залишилась «непоміченою» в історіографії [13]. В. Балушок ставить справедливе запитання: «Куди поділася після Хмельниччини вельми чисельна українська шляхта; як могло статися, що вона (зокрема, в працях багатьох істориків) ніби випарувалася – практично майже без сліду?» [14].

Таким чином, проблема української шляхти є досить актуальною в історичній науці. Для з'ясування певних її моментів у пригоді стане регіональний аспект дослідження. Саме завдяки шляхті виник український «регіоналізм», тобто протиставлена централізаторським тяжінням корпоративна солідарність та супутня ідеологія еліти певних територій, поєднані спільними привілеями, інституціями, правничою системою і т.д. На Чернігівщині, зокрема, формування такого явища відбувалось у другій половині 1630-х – на початку 1640-х років [15].

Польська історична школа в особі Є. Ключовського, А. Камінського та інших вчених, як слушно зауважив Даніель Бовуа в останній книзі своєї «малої української трилогії» «Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830», котра нещодавно побачила світ в Україні, «до крайності розширила ідею єдності та громадянської й парламентської рівності шляхти» [16].

Дослідники А. Липський і Є. Опалинський [17] стверджують, що представники польської, литовської та руської (тобто української) шляхти мали однакове пристосування до політичної системи Речі Посполитої. Остання формувалася протягом декількох століть і в кінцевому рахунку привела до появи інтегрованого шляхетського суспільства, «шляхетського народу» із загальними традиціями й історичною свідомістю. Однак це зовсім не означає, що українська шляхта, будучи носієм політичної свідомості «шляхетського народу», мала тотожність із польською та литовською шляхтою у сфері політичних відносин. Українська шляхта вбачала в моделі політичної системи Речі Посполитої ідеал, що відповідав її уявленню про свободу і станіві вольності. Однак реалії життя далеко не завжди узгоджувались і збігалися із бажаннями.

Часто політика Речі Посполитої на підкорених нею українських землях була спрямована на обмеження політичних прав і свобод шляхти, яка населяла ці землі, у порівнянні з коронною, тобто шляхтою власне Речі Посполитої. У процесі переборення українською шляхтою подібних життєвих колізій визрівала необхідність її політико-правової регіональної солідарності.

Провідною тенденцією політичних орієнтацій українського шляхетства було відстоювання ним політико-правового режиму свого регіону, політичної рівноправності українських і коронних воєводств. Наприклад, в інструкції послам Волинського воєводства на вальний сейм від 13 червня 1641 р. ставилось питання про статус чернігівської каштелянії, яку польська влада, на відміну від коронних каштеляній, розглядала як партикулярну, а не генеральну, в чому репрезентанти української шляхти вбачали дискримінацію українських воєводств і порушення традиційних політичних прав «руського народу».

Вплив на політичну орієнтацію української шляхти мали певні особливості геополітичного становища регіонів України. Зумовлена вона була й специфікою процесів соціального порядку в українському суспільстві. Для шляхти, яка мешкала

в тому чи іншому регіоні, однаково актуальними були всі події, що відбувалися на його території й призводили до його ущемлення. І це, як справедливо зазначає П.М. Сас, «викликало посилену політичну заангажованість української шляхти питаннями оборони» [18].

Вторгнення на українські землі польських магнатів і шляхти вело за собою гоніння й на місцеве шляхетство. Так, наприклад, лоївські та любецькі зем'яни Величковські, Зарецькі, Злоби, Заровські, Масловичі та інші були позбавлені в 1643 р. шляхетства [19]. Посилився наступ на земельні права української шляхти. У багатьох її представників земля просто-напросто була відібрана [20].

І справедливо зазначив В. Липинський, «всі ці скривджені в своїх правах дрібні землевласники масово кинулись до повстання проти старост і магнатів, яке підняв ... Хмельницький» [21].

Своєрідний регіональний патріотизм репрезентантів української шляхти знаходив яскраве втілення і у відстоюванні православ'я – важливого атрибуту способу життя більшості української й білоруської шляхти, що визначав належність її до «старожитнього народу руського» [22]. Воно безпосередньо зв'язувало «шляхетний народ» України з «руським народом» і об'єднувало їх саме тоді, коли йшла мова «про задоволення конфесійних прав православного населення інкорпорованих українських земель» [23].

Серед факторів «руської» політичної орієнтації української шляхти важливе місце належить території проживання, усвідомленню спільності походження, мови, звичаїв, батьківщини. На основі цих факторів шляхта України вважала себе представником «руського народу», поняття якого в значенні політичної категорії зводилось в основному до значення широкої віросповідальної спільноти, яка заселяла територію України й Білорусі [24].

Не дивно, що з початком Визвольної війни проти Речі Посполитої до повстанців примкнули й представники православного шляхетства, багато яких загинуло, як зазначав В. Липинський, саме в боротьбі «за віру православну» [25].

Насамперед «поторопилась пристать к казачеству» православна шляхта на Чернігівщині [26], де спроба Речі Посполитої перетворити край на моноконфесійний шляхом підтримки римо-католицьких церковних структур не лише не увінчалася будь-яким успіхом, а обернулася «реваншем православ'я» [27].

Передусім це проявилось у тому, що понад 50 відсотків шляхтичів-землевласників регіону були православного віросповідання, і він був втягнутий у процеси «модернізації» патріотизму українських воеводств [28].

Тож 1648 р. до війська Богдана Хмельницького вступив представник землевласницького роду Чернігівщини Осип Бороздна, який раніше за неявку на королівський суд був підданий баніції – вигнанню за межі країни. Перейшли до повстанців також члени відомого ще з XVI ст. багатого землевласницького роду Сіверщини – Рубці [29]. З самого початку війни в козацьке військо вступили шляхтичі Хмелевські. Один із них у винагороду був призначений стародубським хорунжим. Так само вчинили шляхтичі Случановські, Полулях. Останнього в 1650 р. було призначено на посаду полкового стародубського сотника. Залишився на Чернігівщині й шляхтич Юрій Бакуринський. Всі його брати під час повстання втекли в Польщу, він же вступив на службу до Війська Запорозького. До повстанців приєднався і його батько Микола Бакуринський – «відомий перед повстанням жовнір військ Речі Посполитої» [30]. Джерела свідчать про допомогу повстанцям й інших представників чернігівської шляхти. «Прислуги» «з початку звикл отправовать в войску нашом запорожском Олифер Радченко». «... Конную отправовал в войску службу» Лукаш Носачович [31]. Колишній польський комендант Старого Бихова шляхтич Павло Ярмолтовський виявив «зичливість ... в подданю ... фортеци биховской ...» [32]. В універсалі, виданому Богданом Хмельницьким 31 березня 1656 р., відмічалися заслуги в службі гетьману шляхти Любецького повіту, насамперед С. Унучка й А. Красковського: «Прихилних и зичливых щире войску запорожскому всю шляхту повету любецкого, а меновите Саву Унучка, сотника любецкого, и Артема Красковского из всею шляхтою

тамошнею, в которые, от початку войны шире служачи у войску запорожском, в кождих потребах добре ставают и за веру православную бьются ...» [33].

Любецький шляхтич Іван Красковський у 1649-1651 рр. був писарем Чернігівського полку [34]. На службі в Чернігівському й Ніжинському полках перебували Антоновичі, Борецькі, Величковські, Вербицькі, Даничі, Ждановичі, Завадцькі, Зарецькі, Карнацькі, Красовські, Лепицькі, Мартиновичі, Пироцькі, Радиминські, Тарасовичі, Тупицькі, Юшкевичі. Козаками стали Богуші, Бивалкевичі, Бурдюки, Ворошильські, Злоби, Козлевичі, Орловські, Селицькі, Семаковичі. Серед повстанців були Пузики, Мишуки, а також представники багатьох інших шляхетських родин [35].

Є підстави стверджувати, що активну участь у Визвольній війні брала саме любецька шляхта, більшість якої становили дрібні бояри й зем'яни, котрі мали спільні соціально-економічні інтереси з козацтвом і виступали за «вольності козацькі» [36].

Про підтримку гетьманом православної шляхти свідчить те, що в другій половині XVII ст., коли відбувався перерозподіл земельної власності [37], він підтвердив її права на маєтності. Так, в універсалі Богдана Хмельницького Лаврентію Бороздні від 2 вересня 1656 р. [38] зазначалося, що він одержить у володіння свою попередню власність: «села Горск [39], Ключи, Куршиновичи, Жолведе, остров Тарасовский и Заджеверский, селище Медведово, пустош Бутовское, деревня Ярцово, селище Заничи, Бахаевское, так же во Мглинской волости селище Тростянское і селище Роцининское, селище Роевское над річкою Білогошею, село Кгарцево з млином, деревню Хоромное, пустош Борознина, так же і пляц з будованем в місті Стародубовском ... маєтност его власною в повіті Стародубском будучую», щоб Бороздна «спокойне тоєї маєтности заживал» [40].

Спеціальним оборонним універсалом (від 3 вересня 1656 р.) гетьман суворо забороняв стягати будь-які податки й брати підводи в селах, що входили до складу володінь Л. Бороздни: «Аби в селі Ключов, Горску і Х[оромном] і в Куршиновичах жадное кривди, шарпанини і перенагабання ніхто так з старшини і черни Войска Запорозкого мимоездом і подездом чинити не важилися, ані теж найменших екзацій, поборов і подвод брати не домишлялся» [41].

Згідно з гетьманським універсалом від 4 вересня 1656 р. «маєтности їх власніі в повіті Стародубскому будучіі» отримали «в посессію» також Михайло й Ілля Рубці: «села Курознова, Раженічи, із млином, село Бобки, Чернооков, Брахлово з отчинами до тих сел здавна належачими, то єсть Ляхов Ключ, Головскую і Стровскую і Ковбасовскую з селищами Полховом і Стобки зо всіми до них приналежностями» [42].

Аналогічно за Юрієм Бакуринським Богдан Хмельницький закріпив 26 червня 1656 р. на знак «вірние і радительние служби ... в Войску Запорозжском» «села Великия Віс, Осняки, Ріпки, Гусинка, Буянки і Слободка ... з дубровами, борами», що раніше його батько купив у панів Біялтів і Пероцьких і був відповідно їх власником [43].

Село Постовбиці «его власное, зо всіми грунтами і приналежностями, до того селища принадлежащими» одержав тоді ж Оліфер Радченко [44]. Універсал від 24 червня 1657 р. підтверджував землі навколо м. Чернігова Лукашу Носачовичу [45]. За «зичливість его в подданю фортеци биховской» 4 травня 1657 р. «приворочалось» «село ево власное Вербичи названное, также село Горбове» Павлові Ярмолтовському [46]. Чернігівський сотник Станіслав Кохановський (шляхетського походження) отримав право заснувати слободу в Гучині [47]. Універсалом від 2 вересня 1656 р. надавалося право землеволодіння шляхтичам Мартину й Федору Воронам: «Взявши в протекцію нашу і наклонивши ухо до прозби їх, подалисьмо оним в посесію села ... в повіті Стародубском лежавшіе, то єсть село Савастяновичи з селищами Букми, дворисцем Вадковичами, Туровичами, деревню Бурновичи з селищем і з гумнищем і зо всіми до них здавна належитостями і пожитками», а також двір, куплений їх батьком у м. Стародубі [48].

Універсал же, датований 23 червня 1657 р., підтверджував володіння Катерини Грязної «меновите в селах Слабине, Яновце, Лукашовце, Стефановце, Суличовце, Пересаяжю і всяких до тих сел. приналежитостях» [49].

Універсалом від 31 березня 1656 р. підтверджувались права на всі привілеї Сави Кононовича-Посудевського і Артема Красковського разом зі «всеією шляхтою тамошнею». В документі зазначалося, що вони «от початку війни щире служачи у войску Запорозьком, в каждых потребах добре ставають и за веру православную бьются» [50].

Таким чином, є підстави констатувати той факт, що на Чернігівщині Богдан Хмельницький підтвердив землевласницькі права православної шляхти. Т. Яковлева чомусь власниками земель на Лівобережжі після 1654 р. називає лише родини Рубців і Бороздн. Інші залишилися їй невідомими. Слід зазначити, що на вірність російському цареві в 1654 р. в Чернігові, Ніжині й Києві присягало 188 шляхтичів [51]. Як правило, це була дрібна шляхта, яка не мала земельних надбань. Шляхта, що брала участь у Визвольній війні на боці повстанців, прагнула, скориставшись зручними обставинами, придбати нові землі. Але в умовах жорстокої антифеодальної боротьби зробити це їй не вдалось. Як стверджує В.С. Степанков, тенденція до зміцнення шляхетського землеволодіння намітилась після 1654 р. під впливом діяльності старшини, що згуртувалась навколо І. Виговського [52].

Богдан Хмельницький брав під захист володіння української шляхти, підтверджував її права подальшого користування ними. М.Є. Слабченко в подібних діях гетьмана вбачав його прагнення не втратити для краю шляхетство як «кадри досвідчених господарів» [53] з метою залучення його до відновлення господарства України, що потерпіло велику розруху в роки Визвольної війни. Не виключено, що він керувався при цьому дипломатичними мотивами [54], виходячи з можливості заручитися таким чином підтримкою частини православної шляхти в боротьбі з Польщею.

«Поневаж Бог всемогущій наклонил шляхту до Війська Запорозького, ми їх ласкаве принявши, їх маєтности і ґрунтов власних уживать, яко здавна уживали, позволилисмо», - зазначалось в універсалі від 23 червня 1657 р. [55]. Олексій Михайлович дозволив «шляхте благочестивой ... которіє в Малой России обретаются и веру к нам великому Государю на подданство учинили» бути при своїх шляхетських «волностях и привилиях» [56].

Такі вчинки з боку гетьмана й російського уряду здійснювались, напевно, з метою залучення якомога більше шляхти до вступу у Запорозьке Військо.

Слід зазначити, що шляхта, займаючи в Запорозькому Війську старшинські посади, поступово зживалась із козацькою старшиною. Відповідно і її землеволодіння розчинялось у старшинській земельній власності.

Сприяючи православній шляхті, підтверджуючи її старі володіння, гетьман однак не поспішав надавати їй нові маєтности. Можливо, причиною цього були певні сумніви гетьмана, викликані тим, що частина православної шляхти опинилася і на боці Речі Посполитої. Полишивши, наприклад, Чернігівщину, її представники, як і раніше, називали себе чернігівською шляхтою, збирались на сеймики (в 1654-1659 рр. у Житомирі, а з 1659 р. у Володимирі-Волинському), формально носили свої попередні звання й титули [57]. Конкретно серед таких шляхтичів зустрічаємо, наприклад, у Володимирі Марка Данича (1668 р.) і Мартина Юркевича-Красковського (1671 р.), які відстоювали свої права на землеволодіння в районі Любеча. На Правобережній Україні опинилися представники любецької шляхти із родини Ждановичів. Іван Бакуринський осів на Волині [58].

Досить спритно вчинив В.К. Дунін-Борковський. Після Андрусівської угоди між Росією й Річчю Посполитою (1667 р.) він, щоб не втратити своїх володінь, прийняв православ'я й поступив на службу до Війська Запорозького [59]. У 1668 р. Дунін-Борковський зайняв уряд вибельського сотника в Чернігівському полку.

Вересневим універсалом того ж року Петро Дорошенко [60] надав йому село Борківку як «маетность подлежащую отчистым правом» [61].

У 1682 р. В.К. Дунін-Борковський стає чернігівським полковником. Цю посаду обіймав Василь Многогрішний – брат гетьмана Дем'яна Многогрішного, якого позбавили гетьманської булави, й обидва брати були заслані до Сибіру. На думку О.М. Лазаревського, Дунін-Борковський отримав полковницький уряд саме за активну участь у поваленні влади Многогрішних. 28 червня 1682 р. Іван Самойлович надав йому села Овдіївку, Казилівку, Холми (Понорницька сотня), с. Бобровицю (поблизу Чернігова) і підтвердив право на його «отчистую маетность в сотне березинской – село Борковку».

Слід зазначити, що в історичній науці існувала думка, буцімто маєтності за службу взагалі надавалися старшині не раніше гетьманства І. Самойловича (1672-1687 рр.). Однак джерела дають можливість не погодитись із цим твердженням. Зокрема, «Генеральне слідство про маєтності Полтавського полку 1729-1730 рр.» повідомляє: «Городок Решетилровка в котором дворов 550 почавши от Жученко полковника полтавского, який за гетмана Богдана Хмельницького был ... и за прежних всех полковников належал на власть полковническую» [62].

З 1687 р. служба кар'єра Василя Каспаровича вступає у фазу апогею – від Івана Мазепи він отримує перший після гетьманського уряд генерального обозного, який займає протягом тривалого часу, аж до кінця свого життя (помер 4 березня 1702 р.).

До попередніх володінь Дуніна-Борковського додаються маєтності Орлівка (при р. Убеді), Брусилів (на р. Снов), Тупичів (недалеко від Городні), Шабалтасівка (поблизу Понорниці). Василь Каспарович стає «одним из первых богачей в Малороссии» [63].

Грамотою 1674 р. російський цар Олексій Михайлович підтвердив Дуніну-Борковському землі, які він одержав свого часу як подарунок від польського короля [64].

Польський шляхтич Казимир (він же Карп) Манковський також перейшов на службу до козаків. Будучи шептаківським сотником у Стародубському полку, він брав активну участь у боротьбі з ворогами: у 1694 р. ходив під Кизикерман і в цьому місті «для береження крепости оставленной от неприятельских войск великое претерпел утеснение», «действовал ... с командою» під час взяття Азовської фортеці в 1696 р., воював під Таманню (1698 р.). У 1701 р. під час штурму Руголевської фортеці Манковський загинув. За військову службу його наділяли маєтностями [65]. «За верные его службы» одержав «кгрунта» і вроджений шляхтич, згодом знатний військовий товариш Афанасій Григорович. Гетьману й царю особливо сподобалось те, що від маєтностей на території «полской Украины» він відмовився [66].

Відмовились від «природних» маєтностей (міста Брусилова, містечка Волоті «со многими селами под Польщею») Михайло, Сергій і Лаврентій Ханенки, вступаючи на службу до Олексія Михайловича в 1644 р. Вони також отримали землі в Україні [67].

У деяких документах прямо вказувалось на необхідність відбування шляхтою військової служби за земельні надання. Так, підтвердивши 21 березня 1670 р. право на маєтності любецьким шляхтичам Саві Унучку, Івану Скугару, Федору Красковському, Олексію Кривописі, Ничипору Богушу, Семену Селицькому, Артему Злобі, Прокопу Величковському, Василю Демидовичу, гетьман Дем'ян Многогрішний вимагав, щоб кожен із них або ж сам відбував військову повинність, або ж замість себе відправляв козака на доброму коні. «А которій бы не хотел шляхтич, пожиткуючи оними кгрунтами, военного з службы своей козака до боку нашего висилати, албо сам на услугу войсковую виезжати, таковой кождій од держанія кгрунтов одпадатимет», - зазначалося в універсалі [68].

Шляхті, безсумнівно, така умова була добре відома. Коли шляхтичі білоруського міста Могильова Мартюшковичі у вересні 1655 р. подавали

чолобитну Олексію Михайловичу «о пожалованіи их отцовским и дядичным поместьем», крім іншого, вони зазначали, що з того помістя 10 чоловік служать у полку наказного гетьмана Івана Золотаренка, сім чоловік стоять «в полках» під Биховом [69]; Мартюшковичі платять їм гроші, також служать вони «на наших конях, и платье и оружье наше» [70].

Джерела та література, примітки:

1. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. – К.: Либідь, 1995.
Поршнев Б.Ф. К характеристике международной обстановки Освободительной войны украинского народа 1648-1654 гг. // Вопросы истории. – 1954. - № 5. – С. 44-58.
Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1959.
Шевченко Ф.П. Запорозька Січ у міжнародних зв'язках // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Республіканських історичних читань). – К., 1991. – С. 91-94.
2. Шевченко Ф.П. Участь представників різних народностей у визвольній війні 1648-1654 рр. на Україні // Український історичний журнал. – 1978. - № 11. – С. 10-22.
Шевченко Ф.П. Про народ і класи-стани на Україні під час Визвольної війни 1648-1654 рр. // Середні віки на Україні. – К.: Наукова думка, 1973. – Випуск 2. – С. 44-55.
3. Пиріг П.В. Покозачення населення Чернігівщини під час Визвольної війни українського народу середини XVII століття // Філософські, соціально-психологічні, історичні та моральні проблеми формування українського соборного суспільства. Збірник матеріалів круглого столу (30 березня 2007 р.). – Чернігів, 2007. – С. 79-85.
3. Vystroc J.S. Dzieje obyczajów w dawnej Polsce. Wiek XVI-XVIII. – Warszawa, 1976. – Т. I. – С. 44-45.
Див.: Балущок В. «Непомічена» соціальна верства (доля української шляхти після Хмельниччини в працях сучасних дослідників) // Український гуманітарний огляд. – К.: Критика, 2006. – Випуск 12. – С. 180-189.
4. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831-1863). – К., 1996. – С. 132. (Далі: Шляхтич ...).
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863-1914. Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К., 1998. – С. 146.
6. Дашкевич Я. Даніель Бовуа та вивчення історії польсько-українських відносин // Бовуа Д. Шляхтич ... - С. 26.
7. Карліна О. Кінець міфів про Україну-Аркадію // Український гуманітарний огляд. – К., 1999. – Випуск 1. – С. 60-63.
8. Сосновська Д. Історія як сумнів // Критика. – 2006. – Ч. 9 (107). – С. 20, 21.
9. Портнов А. Винаходячи Річ Посполиту // Там само. – С. 22.
10. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. – К., 1993.
11. Антонович В. Содержание актов об околичной шляхте // Архив Юго-Западной России, издаваемый Временною комиссией для разбора древних актов. – К., 1867. – Ч. 4. – Т. 1. – С. 1-62. (Далі: АЮЗР).
12. Грушевський М. Барська околична шляхта до кінця XVIII ст. // Грушевський М. Твори: У 50 т. – Львів, 2002. – С. 323-335.
13. Балущок В. Вказ. праця. – С. 180-189.
14. Там само. – С. 187.
15. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття модернізації // Там само. – С. 44. (Далі: Довге чвертьстоліття ...)
16. Див.: Бовуа Д. Російська влада та польська шляхта в Україні 1793-1830. – Львів: Кальварія, 2007. – С. 33-34.
17. Lipski A. Tradycja państwa jako czynnik integracji narodowej w XVI i w pierwszej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1982.
- Opalicki E. Kultura polityczna szlachty polskiej w latach 1587-1652. System parlamentarny a społeczeństwo obywatelskie. – Warszawa, 1995.
Див.: Сас П.М. Руська орієнтація політичної свідомості суспільства // Політична культура українського суспільства (кінець XVI – перша половина XVII ст.). – К.: Либідь, 1998.
18. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 52.
19. Липинський В. Участь шляхти у великому повстанні під проводом гетьмана Б. Хмельницького. – Філадельфія; Пенсільванія, 1980. – С. 453. (Далі: Участь шляхти ...)
20. Акты фамилии Полуботок с 1669-1734 г. Из архива графа Милорадовича. – Чернигов, 1889. – С. 48 й ін.
21. Липинський В. Україна на переломі. 1657-1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті // Український історичний журнал. – 1992. - № 4. – С. 138. (Далі: Україна на переломі ...).

22. Sysyn F.E. Regionalism and Political Thought in Seventeenth – Century Ukraine: The Nobility's Grievances at the Diet of 1641 // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1982. – Vol. VI. – Nr 2. – P. 167-180.
23. Сас П.М. Вказ. праця. – С. 53.
24. Там само. – С. 55, 56.
25. Липинський В. Україна на переломі ... – С. 139.
26. Див.: Левицький О.І. Український шляхтич Прокіп Верещака і його пригоди під час Хмельниччини // Національна бібліотека України імені В.І. Вернадського. Інститут рукописів. – Ф. 81. – Спр. 9. – 42 а. (Далі: НБУ. ІР.).
- Краткий очерк истории г. Чернигова и управления в нем с X по XX в. // Тридцатилетие деятельности Черниговского городского общественного управления 1870-1901 г., с очерком истории г. Чернигова. – Чернигов, 1901. – С. 30.
27. Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 40-41.
- Пиріг П.В. Релігійний гніт на Чернігівщині і боротьба проти нього напередодні визвольної війни українського народу 1648-1654 рр. // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. Тези доповідей і повідомлень. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 339-340.
- Пирог П.В. К вопросу о борьбе населения города Полоцка с унией в первой половине XVII века // Гісторыя і архелогія Полацка і Полацкай зямлі (Навуковая канферэнцыя, прысвечаная 1130-годзю Полацка. – Полацк, 1992. – С. 49-50.
- Пиріг П. Становище народних мас і визвольна боротьба на Чернігівщині в першій половині XVII століття // Сіверянський літопис. – 2007. - № 5. – С. 14-27.
- Кулаковський П. Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої (1618-1648). – К.: Темпора, 2006. – С. 195.
28. Кулаковський П. Вказ. праця. – С. 165.
- Яковенко Н. Довге чвертьстоліття ... – С. 45.
29. Пиріг П. Землеволодіння на Чернігівщині за польської доби (1618-1648 рр.) // Сіверянський літопис. – 2003. - № 5-6. – С. 102-108.
30. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 155-157.
31. Мякотин В.А. Очерки социальной истории Украины в XVII- XVIII вв. – Прага: Ватага и Пламя, 1924. - Т. I. – Вып. I. – С. 57-62.
32. Чтения в историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1890. – Кн. IV. – С. 104. (Далі: ЧИОНЛ).
33. Там же. – С. 101-102.
34. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 229.
- Gajecki G. The Cossak Administration of the Hetmanate. – Cambridge, 1978. – Т. I-II. – С. 78.
35. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 91, 115, 155, 156 й ін.
- Лазаревский А.М. Исторические заметки о некоторых селах Черниговской губернии // Черниговская памятка на 1896 / 97 год. Карманная справочная книжка. – Чернигов, 1896. – Отд. III. – С. 1, 2.
- Реєстр Війська Запорозького 1649 року. – К.: Наукова думка, 1995. – С. 483, 485, 463, 464, 466, 468 й ін.
36. Липинський В. Участь шляхти ... - С. 101-103.
- Липинський В. Україна на переломі ... - С. 139.
- Каманин И.К. К вопросу о казачестве до Богдана Хмельницкого // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. 2. – С. 86-87.
37. Пиріг П.В. З історії землеволодіння на Чернігівщині в другій половині XVII століття // Український селянин. Праці науково-дослідного інституту селянства. – 2001. – Випуск 3. – С. 106-110.
38. М.Є. Слабченко датує універсал 9 вересня 1655 р. (Див.: Слабченко М.Є. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII - XVIII столетиях. – Том четвертый. Состав и управление государственным хазяйством Гетманщины XVII- XVIII вв. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1925. – С. 3). Можливо, це був зовсім інший документ, адресований гетьманом Бороздні. Однак будь-якої згадки щодо цього виявити не вдалося.
39. У деяких джерелах Горськ названо містечком. Царська грамота від 1715 р. також підтвердила його за попереднім власником. (НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 55 451 [Лаз 413]. – Арк. 471.
40. Генеральне слідство про маєтності Стародубського полку // Український архів. – У Києві: З друкарні Всеукраїнської Академії Наук, 1929. – Том перший. – С. 251.
- Документи Богдана Хмельницького (1648-1654). – К.: Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 530-531.
41. Документи Богдана Хмельницького. – С. 532-533.
42. Там само. – С. 533.
43. Там само. – С. 505-506.
44. Там само. – С. 504-505.
45. Лазаревский А. Акты по истории землевладения в Малороссии // ЧИОНЛ. – Кн. IV. – Отд. III. – С. 98-99.
46. Генеральное следствие о маєтностях Черниговского полка. 1729-1730 гг. Материалы для

- истории экономического, юридического и общественного быта старой Малороссии. – Чернигов: Типография Губернского Земства, 1909. – Вып. III. – С. 309-310.
47. Там же. – С. 390.
48. Документи Богдана Хмельницького. – С. 531-532.
49. Там само. – С. 598-599.
50. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т. IV. – С. 161.
51. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трлх томах. – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – Т. III. – С. 535.
- Пиріг П.В. Чернігівщина в політичних зв'язках України з Росією в середині XVII ст. // Шляхи розвитку слов'янських народів. Актуальні проблеми історії. Збірник науково-методичних праць. – К., 1992. – Вип. 2-3. – С. 32-44.
52. Степанков В.С. Антифеодална боротьба в роки визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648-1654). – Львів: Світ, 1991. – С. 125.
- Пиріг П.В. Гетьман Іван Виговський і Чернігівщина // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. – Чернігів, 2003. – Випуск четвертий. – С. 86-94.
- Пирог П.В. Гетманы Иван Выговский, Юрий Хмельницкий и Левобережная Украина. – Чернигов, 2003.
53. Слабченко М.Е. Организация хозяйства Украины от Хмельницыны до мировой войны. – Часть первая. Хозяйство Гетманщины в XVII- XVIII столетиях. – Одесса: Государственное издательство Украины, 1922. – Часть первая. – Том второй. – Судьбы фабрики и промышленности. – С. 3.
54. Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 125.
- Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття. Причини і початок Руїни. – К.: Основа, 1998. – С. 59.
55. ЧИОНЛ. – Кн. IV. – С. 104-105.
56. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 56 086 (Лаз 419). – Арк. 76-76 (зв.).
57. Стороженко Н. Отношение западнорусских дворян второй половины XVII века к вопросам религиозным и сословным // Архив Юго-Западной России. – К., 1888. – Ч. II. – Т. 1. – С. III-IV. Т. II. – С. 230-233 й ін.
58. Центральний Державний історичний архів України (м. Київ). – Ф. 57. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 717. (Далі: ЦДІА України).
- Каманин І.К. Матеріали по історії козацького землевладення (1494-1668) // ЧИОНЛ. – К., 1894. – Кн. 8. – Отд. III. – С. 25.
59. У 1668-1682 рр. він – вибелський сотник (Чернігівський полк); 1682 -1686 рр. – полковник Чернігівського полку; 1687-1702 рр. – генеральний обозний.
60. Пиріг П.В. Гетьман Петро Дорошенко і Лівобережна Україна // Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції. Матеріали науково-методичного семінару. –Чернігів, 2002. – Випуск третій. – С. 118-126.
- Пирог П.В. Гетман Петр Дорошенко и Левобережная Украина. – Чернигов, 2002.
61. Лазаревский Ал. Генеральный обозный Василий Каспарович Борковский. К портрету // Лазаревский Ал. Очерки, заметки и документы по истории Малороссии. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1895. – Т. II. – С. 48.
62. Див.: Барвинский В.А. Крестьяне в Левобережной Украине в XVII- XVIII вв. – Харьков: Типография и Литография М. Зильберберг и С-вья, 1909. – С. 96.
- Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII- XVIII ст.). – К., 1994. – С. 15.
63. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологической Комиссией. – СПб: Типография М. Этингера, 1877. – Т. IX. – С. 850. НБУ. ІР. – Ф. XII. – Спр. 94. – Арк. 5.
- Лазаревський Ал. Генеральний обозний ... – С. 49, 50.
64. Описание Исторического Музея Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии // Труды Черниговской Губернской Ученой Архивной Комиссии. – Чернигов, 1905. – Выпуск шестой. – Отдел второй. Под ред. М.П. Добровольского. – С. 98-99. Черниговские губернские ведомости. – 1887. - № 87.
65. НБУ. ІР. – Ф. I. – Спр. 55 544 (Лаз 414). – Арк.. 387-388.
66. Там само. – Ф. II. – Спр. 18 671. – Арк. 39, 40.
67. ЦДІА України. – Ф. 983. – Оп. 1. – Спр. 3Є . – Арк. 1. Спр. 12. – Арк. 1.
68. Василенко М.П. Збірка матеріалів до історії Лівобережної України та українського права XVII- XVIII вв. / Український археографічний збірник видає Археографічна Комісія Української Академії Наук. – У Києві, 1926. – Том перший. – С. 115.
69. Пиріг П. Чернігівщина у боротьбі з Річчю Посполитою в 1654-1655 рр. // Сіверянський літопис. – 2000. - № 1. – С. 11-15.
70. АЮЗР. – СПб: Типография Ф. Елеонского и К°, 1889. – Т. XIV. – Стб. 817-118.

ЦИВІЛЬНА АРХІТЕКТУРА ЧЕРНІГОВА ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVII- ПОЧАТКУ XVIII ст.

Розвиток економіки, сприятливі для ведення будівництва природні умови, політична ситуація та взаємозв'язки з культурами інших народів благотворно вплинули на розвиток української архітектури зазначеного періоду. Важливе місце в цьому процесі займала архітектура Чернігова того часу. Значних успіхів досягли оборонна архітектура, цивільне та сакральне зодчество. Риси національного будівництва яскраво проявились у цивільній архітектурі Чернігова. Але досі чернігівська цивільна архітектура не розглядалась комплексно, в усій її повноті. Більше вивчались окремі визначні чернігівські пам'ятки, які займають важливе місце в загальному розвитку української архітектури. Комплексний підхід має забезпечити цілісне уявлення про цивільну архітектуру Чернігова того часу. Звідси випливає мета цієї статті.

Забудова міста над Десною, як і інших міст України, була садибною. Більшість споруд робилась із дерева і до наших днів не збереглася. Скласти уявлення про них дають можливість документальні описи та зображення на мальованому плані міста – „Абрисі чернігівському” 1706 р. Дер'явняні споруди й житла для московських стрільців і солдат залоги штатної чернігівської фортеці будувались так само, як і в Росії. Наприклад, адміністративна споруда („приказная изба”) поставлена на підкліті. Перед нею сїни та кліть (холодна споруда без опалення), а під кліттю соляний склад. Будувалось так зване „хоромное строение” – комплекс споруд із дерева, з'єднаних між собою сїнми та переходами.

Особливість української цивільної архітектури згаданого періоду полягала в тому, що споруди мали багато спільних рис в об'ємно-плановій побудові та у вирішенні фасадних композицій, незважаючи на різне функціональне призначення. Адміністративні споруди, господарчі та житлові будинки були дуже схожими. Вони продовжили розвиток народного житла. Як приклад садиби козацької старшини можна назвати „подворок” чернігівського полковника Павла Полуботка. Певне уявлення про нього може дати графічне зображення на „Абрисі чернігівському” та опис 1724 р., зроблений майором М.Раєвським та лейб-гвардії сержантом Львовим. Садиба П.Полуботка та його синів Андрія і Якова розташовувалась на протилежному від Чернігова боці річки Стрижень на невеликому узвишші. Нині там у відбудованому приміщенні колишньої духовної семінарії міститься військовий шпиталь. В опису згадуються дві кам'яниці. Одна з них мала великі підвальні приміщення, а нагорі – парадні палати ускладненого планування. Інша кам'яниця була за скарбницю й комору з підвалами. Житлові споруди поставлені з дерева. В одній жив сам Павло Полуботок, а в іншій його син Андрій. Доповнювали „подворок” амбар, конюшня, два льодники та два льохи. На випадок воєнної загрози П.Полуботок мав і двір у фортеці: мурований будинок, курна хата з сїнми та три ями з житом [1]. Свій двір мав у „першому черкаському замку” інший чернігівський полковник Яків Кіндратович Лизогуб. Про нього він згадує в своєму заповіті, складеному 25 травня 1698 р. [2]. Садиби інших мешканців тодішнього Чернігова були скромнішими.

Часто в спорудах, які будувались як житлові, згодом розміщувались адміністративні установи. Наприклад, у мурованому будинку П.Полуботка в чернігівській фортеці містився магістрат, а в житловому будинку Лизогубів пізніше діяла чернігівська полкова канцелярія та інші установи [3].

На території стародавнього Чернігівського дитинця неподалік від колишнього Верхнього замку стоїть невеликий мурований будинок. До Державного реєстру національного культурного надбання України (пам'ятки містобудування і архітектури) він занесений під назвою „Будинок полкової канцелярії”. Охоронний номер 814. Проте в літературі його називали ще як „будинок Лизогуба” чи „будинок Мазепи”, що відбило історію будівлі.

О.Ф.Шафонський в рукопису 1786 р. (надруковано в 1851 р.) зазначив, що будинок „построен полковником черниговским Лизогубом и его был жилой дом” [4]. Але в Чернігові полковниками були два Лизогуби – Яків Кіндратович з 1687 р. до 1698 р. та його син Юхим Якович з 1698 р. до 1704 року. Отже, будинок збудували в роки чернігівського полковництва обох Лизогубів. Можна погодитись з думкою більшості авторів про авторство московського будівничого. Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житловий на замовлення Лизогубів в 1690-х – перших роках XVIII ст. московським архітектором чи кількома майстрами.

Планування будинку полкової канцелярії походить від типу українського народного житла „хата на дві половини”. Житлові приміщення знаходяться обабіч від сіней. Західна (чоловіча) половина має більшу площу, ніж східна (жіноча). План споруди являє собою прямокутник (21x16 м), орієнтований повздовжньою віссю строго по лінії схід-захід. Одноповерховий будинок має підвальні приміщення, які повторюють план першого поверху, і високе горище. Висота підвалу, першого поверху й горища однакові.

Загальна об'ємна побудова споруди доволі проста. Виводжений зі сходу на захід паралелепіпед будівлі завершується двосхилим дахом з трикутними фронтонами над східним і західним фасадами. Майже повністю повторена композиція українського народного житла. Навіть кут при вершині даху наближається до 120 градусів, що відповідає такому ж куту в давньому поліському народному житлі. Будинок полкової канцелярії змурований із червоної жолобчастої цегли. Її розміри в різних місцях зафіксовані від 5x15x34 см до 5,5x16x35 см. Первісні перекриття – півциркульні з розпалубками. Вони збереглися лише в східній частині та в сінях, а в західній половині пізніше зроблено плоске перекриття. Підвальні приміщення також перекриті склепіннями й первісно освітлювалися п'ятьма невеликими вікнами з північного боку. Для викладення деталей архітектурного декору фасадів використана фігурна цегла, а також елементи із цегли різного розміру і форми.

У будинку полкової канцелярії простота загальної побудови композиції споруди поєднується з багатим і соковитим декором фасадів. У пластичній обробці стін також прослідковується зв'язок з народною архітектурною творчістю. Широкі пілястри на фасадах позначають внутрішні стіни. Вони поділяють площини стін на окремі частини подібно дерев'яним будівлям у місцях перетину вінців зрубу при рубленні „із залишком”. На рівні карнизів під дахом і в нижній частині фасадів знаходяться кронштейни. Подібне було в архітектурі епохи Відродження. Принцип розміщення кронштейнів під дахом підказаний народною житловою архітектурою, а виконані вони із цегли в уже відомих формах мурованого зодчества Ренесансу.

В оздобленні фасадів будинку полкової канцелярії застосовані елементи архітектурного декору російських пам'яток того часу. Особливо наочно це виявилось у лиштвах вікон. Це є важливим свідченням роботи в Чернігові московського майстра. Форми декору на всіх фасадах чернігівської кам'яниці в основному однакові. Відмінності виявляються лише у фронтончиках над вікнами. На східному фасаді вони трикутні. На південному – лучкові з розривом і трикутні. На західному – лучкові з розривами, а на північному – багатолопатеві та з розривами. Повторюваність елементів декору стилістично об'єднує фасади. Цьому прислужується також розмірений ритм напівколонок і кронштейнів. Об'єднання фасадів у єдину композицію досягається і наявністю багатьох горизонталей, які

оперізують будинок з усіх боків. Одним із головних засобів, завдяки якому досягнуто враження багатства й соковитості декору, є дроблення вертикальних і горизонтальних тяг і навіть кривих ліній фронтончиків над вікнами. Сонячні промені по-різному освітлюють кожну із площин, утворюють глибинність у композиціях фасадів і будують складну гру світла й тіні. В цьому проглядається барокове устремління творчості зодчого, який будував споруду. Поєднанням мальовничої світлотіні на тинькованих і побілених фасадах з кольоровою поливою черепиці на даху досягався яскравий декоративний ефект.

Таким чином, будинок полкової канцелярії в Чернігові зведений як житлова споруда на замовлення Лизогубів, вірогідно, в 1690-х роках. Можливо, будівельні та опоряджувальні роботи завершені в перші роки XVIII ст. Керував будівництвом, певно, московський майстер. Імені його назвати поки що неможливо. Будинок полкової канцелярії є неповторною високовартісною пам'яткою українського зодчества, в якій своєрідно поєдналися риси української і російської архітектури, а також народного будівництва [5].

Деяко подібне планування мали сотенні канцелярії, які будувалися головним чином з дерева. Такою ж була й канцелярія чернігівської полкової сотні. Складніше планування мав будинок чернігівського полковника Павла Полуботка. Збудований він, мабуть, ще його батьком Леонтієм Артемовичем на протилежному від міста Чернігова березі річки Стрижень на невеликому пагорбі. Зовнішній вигляд будинку можна уявити за графічним зображенням споруди на „Абрисі чернігівському” 1706 р. та описом маєтностей П.Полуботка 1724 р. В плані споруда, згідно з реконструкцією М.П.Цапенка, мала розміри 25x25 м. Планування будинку П.Полуботка є деяко ускладненим варіантом камерної побудови. По центру йшов коридор (сіни). Обабіч розташовувалося по три камери. Під будинком був льох [6]. Опис 1724 р. не дозволяє уявити зовнішній вигляд будинку. До певної міри може допомогти його зображення на „Абрисі чернігівському” 1706 р., до розгляду якого дослідники майже не звертались. На цьому плані кам'яниця звернена до глядача своїм головним південним фасадом. Високий дах із заломом увінчаний з обох боків сонцями. Будинок мав також ганок у центрі фасаду. Схоже на те, що кам'яниця зведена на підкліті. Можна погодитися з М.П.Цапенком щодо датування пам'ятки кінцем XVII ст. Отже, будинок П.Полуботка являв собою цікавий зразок української цивільної архітектури.

На території Єлецького монастиря в Чернігові стоїть єдиний житловий будинок з дерева 1680-х років. До наших днів він дійшов із суттєвими змінами. Розташований на захід від дзвіниці і на північ від Успенського собору. Своім південним фасадом виходить на площу в центрі монастиря. В літературі споруда відома як „будинок Феодосія Углицького”. Занесений до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 1766. Спеціальних досліджень споруди не проводилось, і стан її вивчення залишає бажати кращого. Зберігся дерев'яний сволок, на якому є різьблений напис: „При Феодосии Углицком року 1688”. Графічне зображення будинку на „Абрисі” 1706 р. представляє його як одноповерхову споруду майже квадратну в плані. На повздовжньому і причілковому фасадах бачимо по троє вікон. Фундамент підкреслений двома горизонтальними лініями. Високий дах із заломом вкритий гонтом.

Традиції планування народного житла проявились і в будівництві житлових приміщень чернігівських монастирів – корпусів келій. Східні келії Єлецького монастиря зведені у вигляді витягнутого з півночі до півдня одноповерхового корпусу. Він поділений на окремі секції, які складаються із камери й сіней. Головний західний фасад звернений до Успенського собору і оздоблений широкими пілястрами без капітелей, лиштвою вікон та профільованим карнизом. Південно-західні келії Єлецького монастиря і в плануванні, і в оздобленні фасадів повторили східні келії. Вони поєднали житлові й господарчі функції та неодноразово перебудовувались.

Північні келії Єлецького монастиря займають важливе місце в цьому архітектурному ансамблі між головною брамою під дзвіницею та Успенським собором. Охоронний номер 817/4. Корпус складається із трьох частин. До центральної частини прилягають дві бічні, кожна з яких наслідувала планування народного житла „хата на дві половини”. Одноповерхова споруда має плоскі стелі на балках. В середині споруди влаштовані кахляні печі, каміни, а підлога викладена з цегли [7]. Подібне планування мали і північно-східні келії Троїцько-Іллінського монастиря в Чернігові 1670-их – 1680-их років. Охоронний номер 819/6. Раніша частина мала секційне планування. Східна секція – камера й сіни. Три інші повторили тип народного житла „хата на дві половини” (обабіч сіней дві камери). На фасадах виділялись цоколь і профільований карниз. Лопатки позначали внутрішні стіни, а вікна обрамляли „вухасті наличники”.

Цікавий зразок цивільної архітектури представляла кам'яниця Костянтиновича, яка розташовувалась неподалік від початку нинішньої вулиці імені М.Горького. До наших днів не збереглася. Основним джерелом про цю пам'ятку є дослідження її в 1932 р. С.А.Таранушенком. Він зробив її обміри та фотофіксацію. Кам'яниця Костянтиновича мала прямокутний план. Своїм головним фасадом будинок був звернений на південь. Він складався із двох ізольованих камер. Західна мала прямокутний план, а східна - квадратний. До великої камери можна було зайти через двері в західній стіні. Для її освітлення в південній стіні зробили два вікна. Західне приміщення перекрите коробовим склепінням з розпалубками. Східне приміщення С.А.Таранушенко назвав „каретником”. Воно мало два вікна в південній та східній стінах та широкі двері в північній стіні. Стеля плоска з дерева.

Підвал, подібно до першого поверху, складався з двох камер, сполучених проходом. Вони освітлювались люкарнами (зовні на рівні землі). У вікнах і люкарнах – ковані ґрати. Зовні вони закривались залізними віконницями. Двоспадовий дах зроблено досить крутим. Споруда мурована з цегли (35-37x17x5,5 см) на вапняному розчині. В зовнішньому оздобленні головна увага приділена головному південному фасаді. На тлі отинькованої стіни з лопатками виділяються вікна з лиштвами та люкарни з обрамленням. Впадає у вічі контраст між стриманим оформленням фасадів і суворістю внутрішніх приміщень. С.А.Таранушенко датував кам'яницю Костянтиновича другою половиною XVIII ст. на основі головним чином порівняння розмірів цегли [8]. На нашу думку, більш правий автор статті про кам'яницю Костянтиновича в енциклопедичному довіднику „Чернігівщина”, згідно з якою ця споруда зведена на початку XVIII ст. [9].

У північній частині колишнього Чернігівського дитинця на залишках старого валу височить ошатна біла споруда, відома під назвою „будинок Колегіуму”. Традиційно вважається, що саме тут містився у 1700-1776 роках відомий навчальний заклад – Чернігівський колегіум. Як видатна пам'ятка української архітектури будинок Колегіуму включено до Державного реєстру національного культурного надбання (пам'ятки містобудування і архітектури). Охоронний номер 813. Будинок, який зберігся, належав до великого комплексу споруд Борисоглібського монастиря. Дзвіниця будинку Колегіуму була і є вертикальною домікантою давньої частини міста. Як показали натурні дослідження, існуюча споруда складається із кількох частин, зведених неодноразово. Нині вони являють собою одне ціле. Найдавніша частина - у західній половині в основі дзвіниці. Вважається, що перший поверх центральної частини споруди зведений у другій половині XVII ст. для трапезної [10].

Остаточо спорудження будинку закінчилось у 1702 р. Це засвідчив напис на керамічній дошці, яку знайшли під час реставраційних робіт 1951 р. в ніші на південному фасаді під дзвіницею. В результаті споруда в центрі і на сході отримала два поверхи. Там влаштували трапезну і церкву Всіх Святих з двома банями. Із

заходу постала дзвіниця з церквою І.Предтечі. Обриси плану будинку на „Абрисі” 1706 р. дуже близькі до плану існуючої споруди.

Об’ємно-просторова композиція будинку Колегіуму повторює її планову побудову. Тридільність плану виявляється в об’ємній композиції. Дві бані церкви Всіх Святих разом із дзвіницею утворили трибання, характерну для української архітектури. На першому поверсі центральної і східної частин містились, вірогідно, господарські приміщення. Це – підкліт, який зазвичай мав службово-господарське призначення. Композиція споруди близька до композиції російського безстовпного храму під назвою „корабель”, де на повздовжній осі розташовувалися церква, трапезна і дзвіниця. Окремо взята дзвіниця будинку Колегіуму близька до російського ярусного храму „иже под колоколы”. Але найбільше рис, які зближують чернігівську споруду з російським зодчеством, виявилось у формах архітектурного декору. Основну частину оздоблення фасадів складають лиштви вікон, які мають прототипи в московському зодчестві. Характерне застосування аркатурно-колончастого фризу на південному фасаді будинку Колегіуму. Все це свідчить про причетність до зведення чернігівської пам’ятки досвідченого московського зодчого. На нашу думку, ним міг бути Д.В.Аксамитов [11].

Отже, цивільна архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть представлена адміністративними, житловими та господарськими будівлями. Забудова міста була садбною. Будівництво велось як державним коштом, так і за монастирські гроші чи за сприяння приватних осіб. Великий вплив на цивільне будівництво справила народна архітектурна творчість. Він проявився не лише в об’ємно-плановій побудові, а й в оздобленні фасадів. Але в пластичному оздобленні більше елементів з московського зодчества того часу. В Чернігові створені такі визначні пам’ятки української архітектури, як будинок полкової канцелярії, будинок Колегіуму та єдиний із збережених від того часу житлових будинків з дерева (будинок Феодосія). Своєю оригінальністю і неповторністю вони займають визначальне місце у тодішньому вітчизняному зодчестві.

Джерела та література:

1. Книга пожиткам бывшего черниговского полковника Павла Полуботка и детей его, Андрея и Якова Полуботков. Составл. по Указу 1724 года майором Михаилом Раевским и лейб-гвардии сержантом Львовым//Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете.- М., 1862. – Кн.3. – V.- Сместь.- С.1-4, 29.
2. Тестамент Якова Кіндратовича Лизогуба (25.05. 1698) /Вст. стаття та публікація І.Ситого/ / Пам’ять століть. – 1996. - №3. – С.11.
3. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. - К.:Университетская типография, 1851. - С.279.
4. Там же. – С.279.
5. Адрюг А.К. Будинок полкової канцелярії в Чернігові. – Чернігів: ЦНТЕІ, 2007. – 32 с.
6. Цапенко М.П. Архітектура Левобережної України XVII – XVIII століть. М.: Стройиздат, 1967. – С.83.
7. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С.268.
8. Таранушенко С.А. Кам’яниця Костянтиновича у Чернігові / Вст. стаття С.І.Білокона // Чернігівська старовина: Зб. наук. праць, присвячений 1300-річчю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С.143 – 146.
9. Чернігівщина: Енциклопедичний довідник, - К.: УРЕ, 1990. –С.340.
10. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К.: Будівельник, 1986. – Т.4. – С. 270.
11. Адрюг А.К. Російський архітектор Дмитро Аксамитов і чернігівський Колегіум// Народна творчість та етнографія. -1986. - №5. – С.48 – 50.

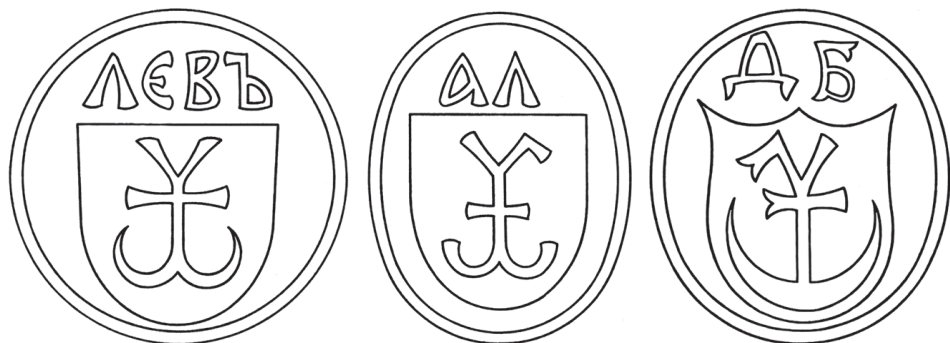
ГЕРБ КНЯЗІВ БУРЕМЛЬСЬКИХ І КУРЦЕВИЧІВ

Щодо походження князів Буремльських та їх молодшого відгалуження – князів Курцевичів - у істориків, які вивчали проблеми литовсько-руської князівської генеалогії доби середньовіччя, немає однастайності. Свого часу Ю.Вольф зробив припущення про походження князів на Буремлю від Наримунта-Гліба Гедиміновича князя Пинського.¹ Аналогічної думки дотримується також Н.Яковенко.² Натомість Л.Войтович волів виводити походження Буремльських та Курцевичів від Костянтина Коріатовича, князя і господаря Подільської землі.³

Мусимо зазначити, що генеалогічні відомості, які перебувають сьогодні в руках істориків, не дають достатніх підстав для остаточних висновків. У свою чергу, геральдичний матеріал також не може зарадити в розв'язанні даної проблеми: герби князів Буремльських та Курцевичів не мають жодної подібності ні з герботворенням княжих родів Корецьких та Ружинських,⁴ генеалогія яких беззастережно виводиться від Наримунта Гедиміновича,⁵ ні з геральдичною спадщиною Коріатовичів.⁶

Засновник роду – Михайло Костянтинович Курцевич, князь Ольшанський і Буремльський, - мав двох синів – Федора та Василя, князів на Буремля та Липовця.⁷ Від старшого з них бере свій початок рід князів Буремльських (Курцевичів-Буремльських), від молодшого – князів Курцевичів (Курцевичів-Булиг). Геральдична спадщина старшої галузі роду Михайла Костянтиновича представлена кількома сфрагістичними пам'ятками першої половини XVI ст. Найдавнішою з них є печатка середнього сина Федора Михайловича – Льва Курцевича, князя Буремльського, від 1522 р. В її полі бачимо готичний щит іспанської геральдичної форми, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених роздвоєних здолу вил; згори подано напис: ЛЕВЪ.⁸

На печатці молодшого брата Льва Федоровича – Олександра Курцевича, князя Буремльського, від 1525 р. подібне зображення, що відрізняється від герба з печатки князя Льва Курцевича лише наявністю відгалуження на лівій частині вил, а також тим, що долішні розгалуження знака не загострені, а розширені на кінцях.⁹ Наступним етапом еволюції герба князів Буремльських є зображення на печатці сина Олександра Федоровича – Дмитра Курцевича, князя Буремльського, від 1540 – 1550 рр. Цього разу відгалуження на вилах міститься з правого боку, а долішня частина родового знака має вигляд півмісяця, що лежить рогами догори.¹⁰

Мал.1: Печатка Льва Федоровича Курцевича, князя Буремльського від 1522 р.

Мал.2: Печатка Олександра Федоровича Курцевича,
князя Буремльського від 1525 р.

Мал.3: Печатка Дмитра Олександровича Курцевича,
князя Буремльського від 1540 р.

Значно ширшими є наші відомості про герботворення молодшої галузі роду Михайла Костянтиновича. Еволюцію герба князів Курцевичів ми можемо прослідкувати впродовж принаймні двох з половиною сторіч – від початку XVI – по середину XVIII ст. Першою пам'яткою княжої геральдики Курцевичів є зображення на печатці сина Василя Михайловича, князя Буремльського і Липовецького, – Івана Курцевича від 1504 р. В її полі вміщено готичний щит, на якому знаходиться знак, що в точності відповідає зображенню, яке бачимо на печатці Льва Федоровича Курцевича, князя Буремльського (див.: мал.1).¹¹ Очевидно, що впродовж принаймні перших двох поколінь нащадки Михайла Курцевича, князя на Буремлю та Ольшаниці, зберігали єдність геральдичної традиції, що знайшло своє відображення у сфрагістичному матеріалі.

Мал.4: Печатка Івана Васильовича Курцевича від 1504 р.

Істотні зміни в княжому герботворенні настали допіру лише в наступному поколінні. Так, на печатці старшого сина Івана Васильовича – Василя Курцевича-Булиги від 1540 р. в щиті німецької геральдичної форми зображено знак у вигляді перехрещених вил на основі з загнутими догори, та вбік з правого боку, кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вправо та шестипроменевої зірки; герб супроводжує напис згори: ВАСИЛ.¹² Подібне зображення міститься також на наступній печатці Василя Івановича від 1 травня 1542 р., але цього разу основа не має бічного, а лише доземі загини, крім того, в гербі відсутні фігури півмісяця та зірки.¹³

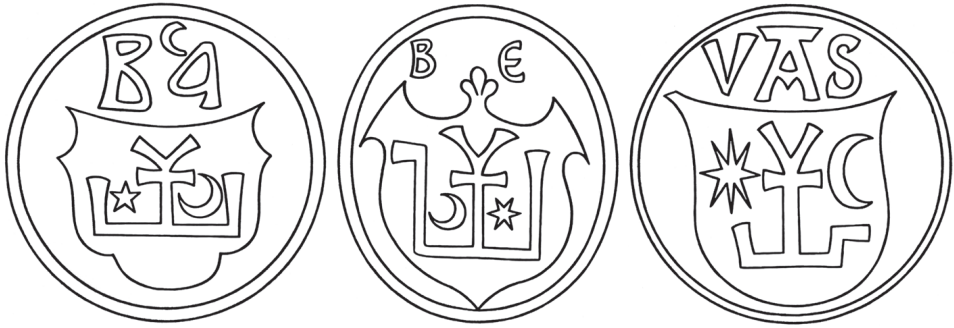
Мал.5: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1540 р.

Мал.6: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1 травня 1542 р.

Мал.7: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1542 р.

Втім, на всіх наступних печатках князя Василя Курцевича зірка та півмісяць

наявні вже незмінно. Стабільним є також зображення родового знака, а відмінності в гербах стосуються лише другорядних деталей. Так, на печатці від кінця 1542 р. основа має, крім доземих, також бічні загини, причому на обох кінцях.¹⁴ На печатці від 10 квітня 1546 р. бічні загини відсутні, разом з тим іншим є розташування півмісяця та зірки, а остання, до того ж, – не шести, а п'ятипроменева.¹⁵ Зображення на печатці від 27 червня – 27 липня 1546 р. є аналогічним до того, яке бачимо на печатці від 1540 р. (див.: мал.5), лише доземі загини основи значно довші, а шестипроменеву зірку покладено набік.¹⁶ Нарешті, в гербі на печатці від 1550 р. бічний загин є лише на лівому кінці основи, а зірка, яка цього разу розміщена праворуч, має вісім променів.¹⁷

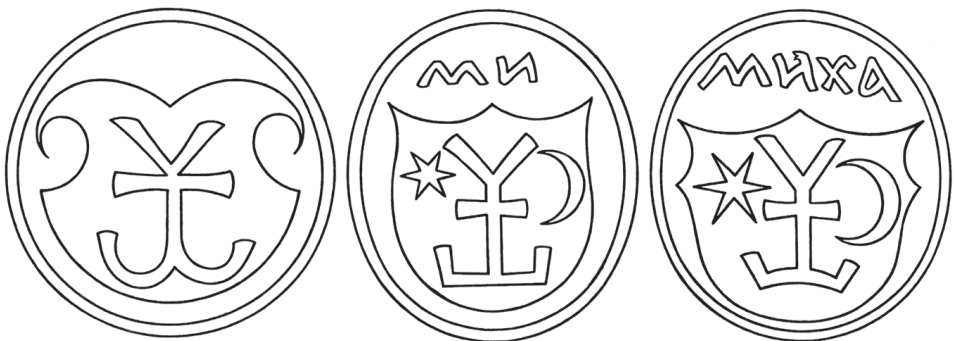

Мал.8: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 10 квітня 1546 р.

Мал.9: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 27.6.1546 р.

Мал.10: Печатка Василя Івановича Курцевича-Булиги від 1550 р.

Молодший брат Василя Курцевича-Булиги – Михайло Іванович Курцевич на першій своїй печатці від 1552 р. використовував зображення родового знака, що своїм зовнішнім виглядом був доволі подібним до ранніх, з початку XVI ст., гербів князів Буремльських і Курцевичів (див. мал.1, 2 та 4), тобто – перехрещені роздвоєні здолу вила.¹⁸ Втім, уже на двох наступних печатках князя Михайла Івановича від 1560¹⁹ та 1564 рр.²⁰ бачимо звичне зображення перехрещених вил на основі із загнутими догори кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.

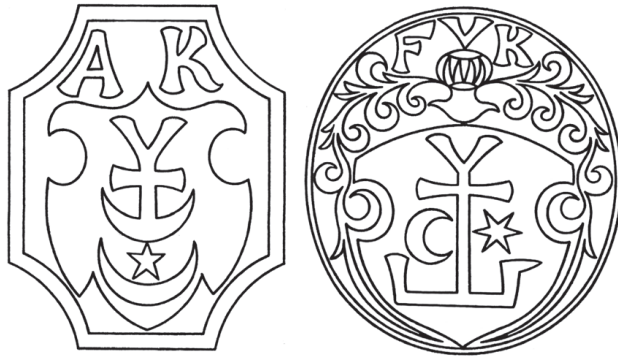
Мал.11: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1552 р.

Мал.12: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1560 р.

Мал.13: Печатка Михайла Івановича Курцевича від 1564 р.

У наступному поколінні князів Курцевичів відбулася подальша еволюція родового герба. Скажімо, на печатці Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги від 1581 р. у німецькому щиті бачимо знак у вигляді перехрещених вил на основі із загнутими

догори та вбік, і перехрещеним праворуч, кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо.²¹ А на печатці Олександра Михайловича Курцевича від 1582-1584 рр. взагалі знаходимо незвичну конструкцію у вигляді перехрещених вил над півмісяцем, що лежить рогами догори, здолу знак супроводжує п'ятипроменева зірка над півмісяцем, який лежить рогами догори.²²

Мал.14: Печатка Олександра Михайловича Курцевича від 1582 р.

Мал.15: Печатка Федора Михайловича Курцевича від 1580 р.

Лише на печатці Федора Михайловича Курцевича від 1580-1585 рр. бачимо звичний для герботворення попереднього покоління князів Курцевичів сюжет – знак у вигляді перехрещених вил на основі із загнутими догори та вбік з лівого боку кінцями в супроводі півмісяця, що лежить рогами вліво та шестипроменевої зірки; над щитом розміщено шолом, у нашоломнику – два страусових пера, навколо щита намет доволі вибагливої форми, що повторює контури щита.²³

Цілком імовірно, що саме зображення на цій печатці послужило основою для малюнка герба, який бачимо в гербовниках Бартоша Папроцького – “Gniazdo snoty”²⁴ та “Herby rycerstwa polskiego”.²⁵ Принаймні іконографія герба Курч, як іменує його Папроцький, є цілком ідентичною до тієї, яку бачимо на печатці князя Федора Михайловича. Польський історик, щоправда, згадує поруч з малюнком та описом герба особи Дмитра Васильовича Курцевича-Булиги та Олександра Михайловича Курцевича, але як ми бачили вище, їхні герби дещо відрізнялися від того знака, який бачимо в “Gniazdie snoty”. Крім всього іншого, в геральдичних творах Папроцького подано також відомості про кольористику поля гербового щита, яке мало бути червоним. У подальшому дану інформацію повторюють також пізніші річпосполитські гербовники, такі як “Orbis Polonus” Окольського²⁶ та “Korona Polska” Несецького²⁷ та ін.

Herb starodawny ná Wołhyniu / ktory jest nádany zá wielkie městwu Kniázom dawnym/ od onych Książath Kuzskich mežnych/ ktory ma być w czerwonym polu zowa go Kurcz.

Dom Kurczewicow starodawny zasny y mežny.

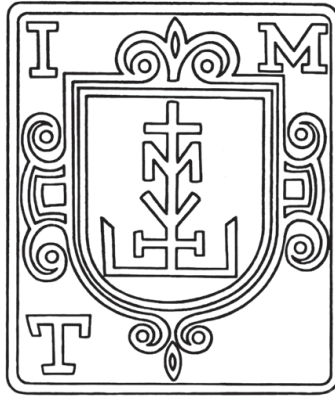

Kniáz Bulhá Dymitr Kurczewic maž stawny. Alexander Kurczewic maž stawny.

Мал.16: Герб Курцевичів у гербовнику Папроцького “Gniazdo snoty” 1578 р.

Наступні відомості про герб князів Курцевичів походять уже з XVII ст. Від 1619 р. маємо печатку однієї з найяскравіших постатей Руської церкви доби національного відродження – Івана (Іезекіїла) Дмитровича Курцевича-Булиги, підстарости черкаського (1601) та білоцерківського (1609 – 1613), ігумена трахтемирівського (1619 – 1624) та Дерманського монастирів (1624), єпископа володимирського (1620 – 1624) та архієпископа суздальського (1625). Герб, який вміщено на цій печатці, вражає складністю своєї конструкції, котра є незвичною навіть для руської геральдики, основу якої складають саме знакоподібні герби, але все ж таки не такого рівня складності. Родовий знак на печатці Іезекіїла ігумена Трахтемирівського внесено в півкруглий бароковий щит, на якому розміщено знак у вигляді довгого хреста, перехрещеного знаком у вигляді літери М стрілою, що лежить вістрям додолу і костурним хрестом, на основі із загнутими догори кінцями.²⁸

Мал.17: Печатка Івана-Іезекіїла Дмитровича Курцевича-Булиги від 1619 р.

Уже від XVIII ст. маємо відомості про ще дві печатки князів Курцевичів. Перша з них, що належала невідомому з імені представнику цього роду, мала в щиті французької геральдичної форми знак у вигляді перехрещених вил над стрілою вістрям додолу в супроводі двох п'ятипроменевих зірок; над щитом було розміщено князівську корону.²⁹ Дещо відмінне зображення бачимо на печатці Яна Курцевича-Коріатовича від 1755 р. В її полі зображено німецький щит, на якому вміщено знак у вигляді перехрещених вил над стрілою, що лежить вістрям додолу на основі із загнутими догори та вбік кінцями в супроводі шестипроменевої зірки та півмісяця, що лежить рогами вправо; над щитом – князівська корона.³⁰

Наостанок маємо зробити певний відступ від теми нашого дослідження, адже не можна не зауважити, що гербу Курцевичів судилося стати однією з найвпізнаваніших пам'яток української геральдики. Щоправда, пов'язана ця слава не зі старою руською геральдичною традицією, а з новою, козацькою, добою розвитку української геральдики. Річ в тім, що гербом Курч (Kurcz), як називають його річпосполитські гербовники, користувався як власним родовим гербом гетьман Війська Запорозького обох боків Дніпра Іван Мазепа.³¹

Сам гетьман навряд чи був якимось чином пов'язаний з родом князів Курцевичів, максимум, що можна припустити, це споріднення по жіночій лінії, але як би там не було, вже від початку гетьманування Івана Мазепи центральною фігурою його гетьманського герба є зображення родового знака Курцевичів. Перший варіант гетьманського герба бачимо в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського „Echo giosu woiaj Nęsego na puszczy” 1689 р. Родовий герб Курч вміщено в середньому щитку в оточенні чотирьох гербів, що, ймовірно, належали предкам гетьмана: в чотиридільному щиті в першій частині вміщено герб Ясона (ключ), в другій частині – герб Сас (стріла над півмісяцем на кінцях

якого дві шестипроменеві зірки), в третій частині – герб Одровос (стріла з подвійним розгалуженням здолу), в четвертій частині – герб Корчак (три вруби). Над щитом розміщено шолом з шоломовою короною, наметом і трьома страусовими перами в нашоломнику.³²

Мал.18: Герб гетьмана Івана Мазепи в чернігівському виданні поеми Стефана Яворського „Echo giosu woiaj. Nęcego na puszczy” 1689 р.

Кольорову видозміну гетьманського герба знаходимо на молитовнику 1692 року, виданому архієпископом Чернігівським Лазарем Барановичем: на червоному полі знак у вигляді срібних перехрещених вил, які поставлено на брус із загнутими догори кінцями, праворуч - золота шестипроменева зірка, ліворуч -

золотий півмісяць, що лежить рогами вправо.³³ Подібне зображення вміщено на срібних воротах Борисоглібського собору в Чернігові, в оздобленні різноманітних церков, відновлених або побудованих гетьманом, на різноманітному посуді та особистій бандурі гетьмана,³⁴ на кількох його портретах, на гравюрі, виконаній І.Мигурою у 1706 р.³⁵, та водяному знакові на аркушах книги “Зерцало” від 1705 р.³⁶

Зображення повного гетьманського герба подано на зворотному боці восьмикутного санктuariю гетьмана. Герб складається з щита німецької геральдичної форми, на якому вміщено герб Курч, над щитом - срібний шолом під золотою шоломовою короною, навколо щита - червоно-срібний намет.³⁷ Інші видозміни гетьманського герба вміщено на гравюрі Данила Галяховського 1708 р. (знак подано в супроводі двох золотих півмісяців, які обернено рогами один до одного),³⁸ в літописі Самійла Величка,³⁹ а також на арабському Євангелії, виданому 1708 р. в Алепо на кошти гетьмана (в даному разі герб має зворотне, ніж на видозміні 1692 р., розташування місяця та зірки).⁴⁰ У вірші Вацлава Потоцького на герб Івана Мазепи⁴¹ подано тлумачення символіки герба Курч у звичаях тогочасної гербової поезії:

Корчем зветься цей герб, але від болю не корчиться;

Пізнав не раз татар, пізнав і шию турків,

Бо на коні і тих, і інших діставав,

Так в руці, як живу, у тятиві витягав.

Іпсилон - це грецький знак, це має бути літера,

Що цей герб на Волині, започаткований на Русі,

Хрест як меч посередині, сам у засідці стоїть,

Місяць із зіркою світять з обох сторін.

Значить він був десь у ночі: сховався у засідці,

Щоб ворога на принаду заманити,

А потім обома крилами швидко його вдарив,

Людей на кшталт літери Іпсилон поширив.

1 вересня 1707 р. з'являється новий варіант герба Івана Мазепи, який пов'язаний з наданням гетьманові княжого титулу Священної Римської імперії. В дипломі імператора він має такий вигляд: на червоному полі срібні перекрещені вила, які поставлено на брус, праворуч золотий півмісяць, що лежить рогами вліво, ліворуч золота шестипроменева зірка, згори срібний панцир, над щитом золота шоломова корона, за щитом пурпурова мантия з горностаєвою підкладкою, з золотим оздобленням і золотими шнурами, під золотою князівською короною з червоною підкладкою і горностаєвим низом.⁴²

Гетьманському гербу на довгі роки судилося стати символом боротьби за незалежність української держави. Вже від середини XVIII ст. його активно використовують в політичній символіці.⁴³ А згодом він стає одним із загальнонаціональних символів політичної боротьби, набуваючи особливої популярності в періоди національно-визвольних змагань українського народу.

Джерела та література:

1. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy do koca czternastego wieku.- Warszawa, 1895.- С.13-14.
2. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна).- К., 1993.- С.280-281.
3. Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження.- Львів, 2000.- С.345.
4. Fundacja KsiNiNet Czartoryskich przy Muzeum Narodowym w Krakowie, Biblioteka KsiNiNet Czartoryskich w Krakowie, Perg.588; Perg.729; Perg.878; Perg.1168; Archiwum Pacstwowe w Krakowie, Archiwum KsiNiNet Sanguszkow w Siawucie, Teka VI, Plik 62; Teka VII, Plik 84; Teka VIII, Plik 8; Plik 9; Teka IX, Plik 27; Teka XII, Plik 64; Teka XIII, Plik 25; Plik 27; Muzeum Narodowe w Krakowie, Rkps, Tom 4, st.3; Центральний державний історичний архів України у місті Києві, ф.221, оп.1, спр.7, арк.4; ф.223, оп.1, спр.5, арк.3; Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie, Perg.4791.
5. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.172, 413; Яковенко Н. Українська шляхта.- С.282-283; Войтович Л. Князівські династії Східної Європи.- С.300-301, 303.

6. Львівський національний університет ім. І.Франка, Збірка Павліковських, п.296; APK, Archiwum Aktuw Dawnych Miasta Krakowa, Лиц.90 (Sygn.51); Perg.61; Погорілець О., Саввов Р. Монета подільського князя Константина // Нумизматика и сфрагистика.- Киев, 2004.- №3.- С.24-29; Погорілець О., Саввов Р. Карбування монети на Поділлі в другій половині XIV ст. // Грошовий обіг і банківська справа в Україні: минуле та сучасність.- Львів, 2005.- С.145-153.
7. Wolff J. Kniaziowie litewsko-ruscy.- С.15.
8. ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.17, арк.1 (кругла, розмір 18 мм).
9. Болсуновский К. Сфрагистические и геральдические памятники Юго-Западного края.- Выпуск III.- Киев, 1914.- С.3 (овальна, розмір 18x12 мм).
10. Львівська наукова бібліотека ім. В.Стефаника Національної академії наук України, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.7444/3, арк.67; спр.7445, арк.989; APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkyw w Siawucie, Teka V, Plik 69; Plik 71; Teka VII, Plik 1 (овальна, розмір 15x13 мм).
11. BCz, Perg.588 (кругла, розмір 26 мм).
12. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkyw w Siawucie, Teka IV, Plik 6; Plik 14 (овальна, розмір 16x13 мм).
13. BCz, Perg.850 (овальна, розмір 15x13 мм).
14. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkyw w Siawucie, Teka II, Plik 95 (кругла, розмір 13 мм).
15. Там же.- Teka V, Plik 42 (кругла, розмір 14 мм).
16. Там же.- Teka V, Plik 69; Plik 71 (овальна, розмір 16x14 мм).
17. Там же.- Teka VII, Plik 18 (кругла, розмір 16 мм).
18. Там же.- Teka VII, Plik 71 (кругла, розмір 18 мм).
19. AGAD, Perg.7751; Perg.7752; Perg.7754; Perg.7755 (овальна, розмір 14x13 мм).
20. APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkyw w Siawucie, Teka IX, Plik 129 (кругла, розмір 14 мм).
21. Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby.- Кракѡв, 1908.- С.169.
22. Там же.- С.169; APK, Archiwum KsiŃiŃet Sanguszkyw w Siawucie, Teka XV, Plik 38 (восьмикутна, розмір 15x12 мм).
23. Там же.- Teka XIV a, Plik 21, st.120; Teka XV, Plik 27; Plik 34; Plik 41; Teka XVI, Plik 4; Plik 20 (овальна, розмір 18x16 мм).
24. Paprocki B. Gniazdo cnoty skŃed herby rycerstwa siawnego KŃlestwa Polskiego, Wielkiego KsiŃstwa Litewskiego, Ruskiego w inszych panstw poczŃetek swoy maia.- Кракѡв, 1578.- С.1128.
25. Paprocki B. Herby rycerstwa polskiego.- Кракѡв, 1584.- С.677.
26. Okolski S. Orbis Polonus.- Tomus I.- Sracoviae, 1641.- С.510.
27. Niesiecki K. Herbarz Polski.- Том V.- С.451-452.
28. ЦДІАК, ф.220, оп.1, спр.98, арк.1 (прямокутна, розмір 16x14 мм).
29. ЛНБ, Відділ рукописів, ф.5, оп.2, спр.7445, арк.1044.
30. Wittyg W. Nieznana szlachta polska i jej herby.- С.169.
31. Лукомский В., Модзалевский В. Малоросійський гербовник.- СПб., 1912.- С.104.
32. Jaworski S. Echo giosu woiajŃecego na puszczy.- Czernichyw, 1689; Kroll W. Heraldische Dichtung bei den Slaven. Mit einer Bibliographie zur Rezeption der Heraldik und Emblematik bei den Slaven (XVI – XVIII Jahrhundert) // Opera Slavica. Neue Folge.- Band VII.- Wiesbaden, 1986.- С.114.
33. Малоросійський гербовник.- С.104.
34. Грушевський М. Ілюстрована історія України.- К., 1992.- С.380.
35. Там же.- С.387.
36. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи і гравіровані портрети гетьмана // Мазепа.- Том I.- Варшава, 1939.- С.145.
37. Смаль-Стоцький Р. Санктуаріум Мазепи // Мазепа.- Том II.- Варшава, 1939.- С.36-37.
38. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи.- С.151.
39. Величко С. Літопис.- Том II.- К., 1991.- С.345.
40. Січинський В. Гравюри на честь Мазепи.- С.147.
41. Ситий І. Козацькі печатки Гетьманщини (середина XVII – XVIII ст.). За матеріалами Чернігівського історичного музею ім. В.В.Тарновського. Дисертація ... кандидата історичних наук.- К., 2002.- С.136-137 (переклад).
42. Siebmacher J. Grosses und allgemeines Wappenbuch. 1.3.3: Die FŃrsten des Heiligen RŃmischen Reiches.- NŃrnberg, 1887.- С.161.
43. Однороженко О. Геральдичні традиції українського козацтва // Історія українського козацтва. Нариси у двох томах.- Том II.- К., 2006.- С.203.

